

Munich Personal RePEc Archive

Emerging varieties of capitalism in Central and Eastern Europe: a review

Ryszard Rapacki and Juliusz Gardawski and Adam Czerniak
and Bożena Horbaczewska and Adam Karbowski and Piotr
Maszczyk and Mariusz Próchniak

Warsaw School of Economics

2018

Online at <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/90363/>

MPRA Paper No. 90363, posted 6 December 2018 10:19 UTC

Wyłaniające się odmiany kapitalizmu w Europie Środkowo- Wschodniej: przegląd badań¹

Streszczenie

W tym opracowaniu dokonujemy przeglądu najbardziej reprezentatywnych badań teoretycznych i empirycznych na temat wyłaniających się odmian/modeli kapitalizmu w krajach Europy Środkowo-Wschodniej (EŚW-11). Poddajemy w nim krytycznej ocenie zarówno standardowe ujęcia koncepcyjne, ich zastosowania i rozwinięcia, jak i występujące w literaturze przedmiotu podejścia niestandardowe. Wskazujemy też na najważniejsze cechy specyficzne matrycy instytucjonalnej w krajach EŚW, które sprawiają, że bezpośrednie zastosowanie przyjętych w krajach rozwiniętego kapitalizmu ram teoretycznych jest bardzo utrudnione. Nakreśliśmy także możliwe kierunki dalszych badań nad kapitalizmem powstającym w Europie Środkowo-Wschodniej oraz formułujemy propozycje zmian i rozwinięć stosowanych dotąd ram teoretycznych i metodologicznych.

Słowa kluczowe: porównawcze badania kapitalizmu; odmiany kapitalizmu; kapitalizm postsocjalistyczny; instytucje; Europa Środkowo-Wschodnia.

Klasyfikacja JEL: O17, P16, P51.

1. Wprowadzenie

W niniejszym opracowaniu stawiamy sobie trzy główne cele. Po pierwsze, dokonujemy w nim przeglądu najbardziej reprezentatywnych badań teoretycznych i empirycznych w szybko przyrastającej po 2000 roku literaturze na temat wyłaniających się odmian/modeli kapitalizmu w krajach Europy Środkowo-Wschodniej (EŚW), a szerzej - w całym obszarze krajów postsocjalistycznych. Charakteryzujemy tu i poddajemy krytycznej ocenie tak standardowe ujęcia koncepcyjne i ich zastosowania [np. Hall i Soskice, 2001; Amable, 2003; Knell i Srholec, 2007; Mykhnenko, 2005] oraz/lub ich rozwinięcia [Nölke i Vliegenthart, 2009; Babos, 2010; Farkas, 2011

¹ Artykuł został opublikowany w czasopiśmie *Ekonomista*, 5/2018, 523-553. Wcześniejsza wersja tego opracowania została przedstawiona w postaci referatu na międzynarodowej konferencji nt. *The Role of State in Varieties of Capitalism (SVOC)*, organizowanej przez Węgierską Akademię Nauk i Uniwersytet Środkowoeuropejski, Budapeszt, 10-11 listopada 2016.

Projekt został sfinansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki (nr rejestracyjny projektu: 2014/13/B/HS4/00549).

oraz Ahlborn, Ahrens i Schweickert, 2016], jak i podejścia niestandardowe, które można znaleźć m.in. w pracach [Bohle i Greskovits, 2012; Myant i Drahekoupil, 2011 oraz King i Szelenyi, 2005]. Po drugie, wskazujemy na najważniejsze cechy specyficzne architektury instytucjonalnej w krajach EŚW oraz kierunki jej ewolucji, które sprawiają, że bezpośrednie zastosowanie zarówno standardowych, jak i - w nieco mniejszym stopniu - niestandardowych ram teoretycznych staje się bardzo utrudnione. Wreszcie po trzecie, przedstawiamy propozycje zmian i rozwinięć stosowanych dotąd ram teoretycznych i metodologicznych w badaniach nad ewoluującymi odmianami postsocjalistycznego kapitalizmu w państwach Europy Środkowo-Wschodniej.

Opracowanie ma następującą strukturę. W punkcie 2 poniżej omawiamy najważniejsze standardowe ujęcia koncepcyjne i ich zastosowania w toczącej się debacie naukowej na temat różnorodności postsocjalistycznego kapitalizmu powstającego w Europie Środkowej i Wschodniej. Z kolei w punkcie 3 przedstawiamy najbardziej reprezentatywne niestandardowe podejścia teoretyczne i związane z nimi typologie kapitalizmu w krajach EŚW, ze szczególnym uwzględnieniem grupy EŚW-11, tj. nowych państw członkowskich Unii Europejskiej z tego regionu. Punkt 4 stanowi podsumowanie najważniejszych ustaleń z dokonanego przeglądu badań nad naturą i odmianami kapitalizmu w byłych krajach socjalistycznych. W punkcie 5 charakteryzujemy najważniejsze osobliwości architektury instytucjonalnej istniejącej w krajach EŚW, które powodują, że proste przełożenie standardowych metod analitycznych i typologii powstałych w otoczeniu instytucjonalnym dojrzałych gospodarek rynkowych w krajach zachodnich staje się dużym wyzwaniem teoretycznym i metodologicznym. Punkt 6 zawiera podsumowanie i najważniejsze wnioski a także propozycje możliwych rozwinięć i modyfikacji stosowanych dotąd ram analitycznych w przyszłych badaniach nad odmianami/modelami kapitalizmu w Europie Środkowo-Wschodniej.

2. Standardowe ramy koncepcyjne i ich zastosowania

Pierwotnie, sama idea międzynarodowych studiów porównawczych nad kapitalizmem, tj. badania współistniejących we współczesnym świecie odmian/modeli kapitalizmu była ograniczona wyłącznie do krajów zachodnich. W rezultacie tworzone na potrzeby tak zakrojonych badań ramy metodologiczne i koncepcyjne odzwierciedlały warunki istniejące w rozwiniętych gospodarkach rynkowych. Dotyczy to w szczególności dwóch najważniejszych dzieł powstałych na początku poprzedniej dekady, które wniosły istotny wkład w rozwój nowego nurtu ekonomii instytucjonalnej², tj. prac autorstwa Petera Halla i Davida Soskice'a (2001) oraz Bruno Amable'a (2003). W dalszej części tekstu będziemy określać reprezentowane przez tych autorów podejścia

² W istocie nurt ten można umiejscowić na styku nowej ekonomii instytucjonalnej, ekonomii politycznej, socjologii ekonomicznej i nauk politycznych, z których dorobku obficie czerpie.

odpowiednio jako *odmiany kapitalizmu*, a w skrócie **VoC** (*Varieties of Capitalism*) oraz *różnorodność kapitalizmu*, w skrócie **DoC** (*Diversity of Capitalism*).

Mimo swej genezy i pierwotnego nastawienia na kraje wysoko rozwinięte, obie koncepcje - VoC i DoC - stały się też inspiracją intelektualną dla nowego kierunku zainteresowań uczonych prowadzących studia porównawcze nad kapitalizmem. Już w połowie poprzedniej dekady podjęto próby bezpośredniego zastosowania oryginalnych ram koncepcyjnych i metodologicznych do byłych krajów socjalistycznych przechodzących proces transformacji systemowej. Celem tych badań było zrozumienie natury wyłaniającego się w tych krajach kapitalizmu i 'wpisanie' powstających tam jego odmian w istniejące już klasyfikacje. Równoległe, odwołując się do standardowych ram koncepcyjnych i typologii związanych z nurtami VoC i DoC, niektórzy badacze podjęli też próby głębszego zrozumienia osobliwości 'matrycy instytucjonalnej' (North, 1989) w byłych krajach socjalistycznych, wynikających m.in. z transformacji ustrojowej, i rozszerzenia standardowych klasyfikacji odmian/modeli kapitalizmu o kategorie pochodne, które pozwoliłyby dodatkowo uwzględnić w nich kraje transformacji, jako nowy, tworzący się typ postsocjalistycznego kapitalizmu. Tendencje te szczególnie wyraźnie zaznaczyły się od czasu rozszerzenia Unii Europejskiej na Wschód w latach 2004 i 2007 obejmującego dziesięć nowych państw członkowskich z Europy Środkowo-Wschodniej (do których w 2013 r. dołączyła Chorwacja). Podpunkty 2.1 i 2.2 poniżej zawierają szerokie omówienie tych prób.

2.1. Odmiany kapitalizmu

Główną przesłanką wyjściową koncepcji 'odmian kapitalizmu' (VoC) [Hall i Soskice, 2001] jest przekonanie, iż poszczególne kraje kapitalistyczne i ich grupy są w stanie współistnieć i osiągać porównywalne wyniki gospodarowania, mimo znaczących często odmienności przyjętych rozwiązań w zakresie układu stosunków społecznych albo inaczej - instytucji mających na celu koordynację podejmowanych tam decyzji produkcyjnych.

W swojej pracy Hall i Soskice przyjęli w odniesieniu do rozwiniętych gospodarek zachodnich dwa podstawowe kryteria klasyfikacyjne, które ich zdaniem najlepiej oddają charakter i efekty istniejących tam łańcuchów instytucjonalnych. Pierwszym, ogólnym kryterium był *dominujący sposób koordynacji* działań podmiotów ekonomicznych, natomiast kryterium drugie odwoływało się do zdolności danej gospodarki do innowacji, a dokładniej do jej *zdolności do tworzenia radykalnych* albo *drobnych, usprawniających innowacji* (*radical vs. incremental innovation*). O ile to pierwsze kryterium odzwierciedla stronę 'nakładów' infrastruktury instytucjonalnej gospodarki (ustawodawstwo, ramy regulacyjne itp.), o tyle drugie kryterium opisuje jej stronę 'wynikową', tj. wybrane wymiary/osiągane rezultaty ekonomiczne.

Dwaj brytyjscy autorzy wyróżnili także pięć sfer działalności, w których przedsiębiorstwa muszą wypracować skuteczne sposoby działania (zarówno wewnątrz, jak i w relacjach z otoczeniem), które pozwolą im rozwiązywać problemy koordynacji w obszarze ich kluczowych kompetencji.

- (i) *Stosunki przemysłowe* (których istota sprowadza się do sposobu, w jaki przedsiębiorstwa koordynują negocjacje w sprawie płac i warunków pracy z zatrudnionymi w nich pracownikami, związkami zawodowymi a także z innymi przedsiębiorstwami).
- (ii) *Szkolenia zawodowe i kształcenie* (przedsiębiorstwa stają przed problemem zapewnienia sobie siły roboczej o odpowiednich kwalifikacjach, natomiast pracownicy muszą podejmować decyzje o wielkości inwestycji w swój kapitał ludzki a także o ich strukturze {rodzaju zdobywanych/podnoszonych kwalifikacji}).
- (iii) *Ład korporacyjny* (który m.in. decyduje o dostępności i strukturze źródeł finansowania działalności przedsiębiorstw i w którym inwestorzy upatrują rodzaj instytucjonalnej gwarancji osiągnięcia zysków ze swych inwestycji).
- (iv) *Stosunki pomiędzy przedsiębiorstwami* (relacje, jakie przedsiębiorstwa nawiązują z innymi firmami, a w szczególności ze swymi dostawcami i klientami, w dążeniu do zapewnienia sobie stabilnego popytu na wytwarzane produkty, właściwego zaopatrzenia w czynniki produkcji oraz dostępu do technologii).
- (v) *Relacje z pracownikami* (które pozwalają zapewnić, iż pracownicy wykazują potrzebne w danym przedsiębiorstwie kompetencje miękkie i potrafią dobrze współpracować ze sobą, przyczyniając się w ten sposób do postępu w osiągnięciu celów działania przedsiębiorstwa – instytucje rynku pracy).

W wyniku zastosowania wskazanych wyżej kryteriów taksonomicznych autorzy wyróżnili dwie odmiany kapitalizmu [Hall i Soskice, 2001]: **liberalną gospodarkę rynkową** (*liberal market economy, LME*) i **koordynowaną gospodarkę rynkową** (*coordinated market economy, CME*).

W liberalnej gospodarce rynkowej (USA, Kanada, Wielka Brytania, Irlandia, Australia, Nowa Zelandia), przedsiębiorstwa koordynują swoją działalność głównie poprzez struktury hierarchiczne oraz uzgodnienia dokonywane na wolnym (konkurencyjnym) rynku. Stosunki rynkowe charakteryzuje bezpośrednia wymiana dóbr i usług w warunkach nieskrępowanej konkurencji i formalnych relacji kontraktowych. W reakcji na sygnały cenowe wysyłane przez tego rodzaju rynki, podmioty ekonomiczne odpowiednio dostosowują swoją skłonność do oferowania podaży i do zakupu dóbr lub usług, częstokroć na podstawie analizy marginalnej, której kluczową rolę eksponuje ekonomia neoklasyczna. Pod wieloma względami, instytucje rynkowe zapewniają bardzo skuteczne środki i narzędzia pozwalające koordynować działania aktorów ekonomicznych.

Z kolei, koordynowana gospodarka rynkowa (której reprezentantami są m.in. Niemcy, Austria, Francja, Belgia, a w pewnym stopniu także Grecja, Włochy, Portugalia, Hiszpania oraz kraje skandynawskie) opiera się w dużym zakresie na współpracy o charakterze strategicznym, zarówno pomiędzy samymi przedsiębiorstwami, bankami i przedsiębiorstwami oraz pomiędzy związkami zawodowymi, reprezentacjami interesów branżowych i firmami. Źródłem finansowania inwestycji przedsiębiorstw jest w przeważającej mierze system bankowy; negocjacje płacowe są koordynowane głównie na szczeblu krajowym; w porównaniu z liberalną gospodarką rynkową pracownicy cieszą się większą pewnością zatrudnienia; podatki od dochodów osobistych i od zysków są bardziej progresywne, zaś nierówności dochodowe - *ceteris paribus* - nieco mniejsze.

Praca Halla i Soskice'a stała się katalizatorem wielu interesujących studiów empirycznych i zastosowań ich oryginalnego podejścia, które miały na celu rozszerzenie zaproponowanych przez nich ram koncepcyjnych VoC i objęcie nimi również krajów transformacji. Najbardziej reprezentatywne dla tego nurtu badań są prace Knella i Srhołca [2005 i 2007], Hansona [2006 i 2007], Babosa [2010] oraz Ahlborna, Ahrensa i Schweickerta [2016].

Wychodząc od typologii zaproponowanej przez Halla i Soskice'a, Mark Knell i Martin Srhołec [2005, 2007] podjęli próbę oceny architektury instytucjonalnej w krajach transformacji, jako punkt odniesienia przyjmując wzorce instytucjonalne charakterystyczne dla rozwiniętych gospodarek zachodnich. W swej analizie autorzy ci skupili się na trzech kluczowych elementach (obszarach) architektury instytucjonalnej, tj. na rozwiązaniach instytucjonalnych w obszarze spójności społecznej, regulacjach rynku pracy oraz regulacjach działalności gospodarczej. W wyniku przeprowadzonej analizy zidentyfikowali oni w byłych krajach socjalistycznych różne, „mieszane” odmiany kapitalizmu, w większym lub mniejszym stopniu przypominające jedną z dwóch czystych odmian wyodrębnionych przez Halla i Soskice'a w zaproponowanej przez nich klasyfikacji, tj. LME oraz CME. Ustalenia Knella i Srhołca wskazują, że spójność społeczna w krajach postsocjalistycznych jest ściśle powiązana z poziomem ich rozwoju gospodarczego. Na podstawie tych dwóch kryteriów większość tych krajów umieścili oni w grupie państw o niskim PKB i stosunkowo liberalnej formie koordynacji społecznej [zob. także Lane i Myant, 2007]. Obraz nie jest już tak jednoznaczny w przypadku składnika „regulacje rynku pracy”. W grupie krajów transformacji Knell i Srhołec [2007] wyróżnili rynki wysoce uregulowane (np. Ukraina) oraz względnie liberalne (np. Rosja). Podobny, zróżnicowany obraz uzyskali autorzy w przypadku obszaru „regulacja działalności gospodarczej”, trzeciego głównego elementu analizy. Na jednym krańcu spektrum znalazły się kraje relatywnie „liberalne”, takie jak Rosja czy Litwa. Na drugim krańcu zostały umieszczone takie państwa jak Czechy czy Polska, które wydają się bardziej „koordynowane” w zakresie regulacji działalności gospodarczej. Podsumowując wyniki dla trzech subindeksów obliczonych dla każdego z obszarów, Knell i Srhołec otrzymali zagregowany

wskaźnik koordynacji odzwierciedlający dominujący sposób koordynacji w każdej z analizowanych gospodarek. Nie powinno zaskakiwać, że uzyskany obraz ponownie okazał się niezbyt jednoznaczny – rozpiętość wskaźników koordynacji była bardzo duża (pomiędzy -9,6 dla Rosji a +8,9 dla Białorusi). Jednocześnie, z 27 krajów transformacji prawie połowa (13) wykazywała cechy koordynowanej gospodarki rynkowej, podczas gdy drugą połowę (14 krajów) można zaliczyć do kategorii liberalnej gospodarki rynkowej. Na podstawie uzyskanych rezultatów, Knell i Srholec [2007] doszli do wniosku, że nie istnieje jeden specyficzny model kapitalizmu postsocjalistycznego, a główną determinantą określającą istotę i najważniejsze cechy architektury instytucjonalnej w tych krajach – na ich drodze od systemu centralnego planowania do w pełni rozwiniętej gospodarki rynkowej - pozostaje spuścizna po socjalizmie, która pozostawiła w niej głębokie ślady.

Stosując, z pewnymi rozszerzeniami (np. w zakresie wskaźników pokazujących łatwość prowadzenia działalności gospodarczej, jakość rządu oraz poziom postrzeganej korupcji), podobne ramy analityczne jak Knell i Srholec, Phil Hanson [2006, 2007] skupił się na roli Unii Europejskiej jako czynnika zmian instytucjonalnych w nowych państwach członkowskich z Europy Środkowo-Wschodniej. Hanson utrzymuje, że przystąpienie do Unii Europejskiej nie uruchomiło w krajach EŚW procesu konwergencji w kierunku kontynentalnego europejskiego wzorca instytucjonalnego państwa dobrobytu (w zakresie spójności społecznej, regulacji rynku pracy i regulacji działalności gospodarczej). Wynikało to głównie stąd, że zarówno same warunki akcesji do UE, jak i *acquis communautaire* pozostawiły szeroki margines swobody w kształtowaniu krajowych instytucji ekonomicznych i społecznych i ich zróżnicowania w nowych krajach członkowskich. Zdaniem tego autora [Hanson, 2006], tendencja do wzrostu instytucjonalnego zróżnicowania krajów członkowskich jeszcze się nasiliła po przystąpieniu do UE krajów z Europy Środkowo-Wschodniej.

Ramy koncepcyjne VoC wykorzystał także w swoim badaniu empirycznym Pavol Babos [2010]. Zamierzeniem autora była identyfikacja odmian kapitalizmu w ośmiu krajach EŚW, które przystąpiły do UE w 2004 roku. W tym celu, na podstawie analizy charakteru i siły mechanizmów koordynacji działań i decyzji podmiotów gospodarczych, zbudował on kompozytowy indeks koordynacji.

Babos ocenia mechanizmy koordynacji przez pryzmat osiągniętych wyników gospodarczych, które są funkcją przyjętych w poszczególnych krajach, często odmiennych rozwiązań instytucjonalnych. Jego zdaniem to właśnie lepsza koordynacja instytucjonalna może przyczyniać się do zbudowania międzynarodowej przewagi komparatywnej kraju i poprawy jego wyników gospodarczych. Aby zmierzyć siłę i dominujący sposób koordynacji, badacz ten wykorzystał osiemnaście zmiennych, takich jak m.in. kapitalizacja giełdy papierów wartościowych, siła związków zawodowych i wydatki na ochronę socjalną. Skonstruowany przez niego indeks

koordynacji został obliczony nie tylko dla poszczególnych krajów EŚW, ale także dla ich skupień, (klastrów), takich jak „kraje bałtyckie” czy „grupa wyszehradzka”. Wyniki badań Babosa wskazują, że Słowenii najbliższej jest do koordynowanej gospodarki rynkowej (CME), zaś kraje bałtyckie są najbardziej podobne do wzorca LME (co potwierdza wyniki wcześniejszych badań). Najbardziej uderzającym ustaleniem badawczym słowackiego autora jest status Polski, którą uznaje za liberalną gospodarkę rynkową, jako że dominującym typem koordynacji - w jeszcze większym stopniu niż na Łotwie - jest tam mechanizm rynkowy. Uzyskane przez niego rezultaty sugerują też, że koordynacja działań podmiotów gospodarczych na Litwie jest nawet bardziej liberalna niż w Estonii, co nie znajduje potwierdzenia w wynikach innych badań empirycznych. Wreszcie, z przeprowadzonej analizy zdaje się wynikać, że na Węgrzech, w Słowacji i w Czechach kapitalizm nie jest jeszcze dobrze instytucjonalnie osadzony.

Najnowsze badanie z wykorzystaniem podobnych ram analitycznych zostało przeprowadzone przez Ahlborna, Ahrensa i Schweickerta [2016]. Autorzy ci zastosowali zmodyfikowane i rozszerzone podejście VoC do pogrupowania krajów badanej próby w różne klastry (skupienia) w zależności od występującej tam odmiany kapitalizmu, a także do oceny stabilności w czasie istniejących klastrów. Ich badanie objęło 25 krajów UE (obecni członkowie UE z wyłączeniem Luksemburga, Malty i Cypru) oraz Norwegię, Szwajcarię, USA, Kanadę, Australię, Nową Zelandię, Japonię i Turcję (łącznie 33 państwa). Przedmiotem szczególnego zainteresowania autorów były kraje Europy Środkowo-Wschodniej: próbowali oni odpowiedzieć na pytanie, czy w krajach tych powstała odrębna odmiana kapitalizmu, czy raczej zbliżają się one do określonego modelu kapitalizmu występującego w Europie Zachodniej. Ahlborn, Ahrens i Schweickert w swej analizie skupili się na trzech wymiarach, które zostały niedostatecznie uwzględnione lub całkowicie pominięte we wcześniejszych badaniach porównawczych nad kapitalizmem, w tym także w oryginalnym podejściu VoC: 1) działalność państwa, 2) wyniki ekonomiczne (związane ze stabilnością finansową i podziałem dochodów), 3) proces transformacji systemowej. W pierwszym z tych wymiarów wzięli pod uwagę trzy zmienne mierzące działalność państwa: a) wielkość państwa (obejmującą wydatki konsumpcyjne państwa, transfery i dotacje, przedsiębiorstwa państwowe i inwestycje publiczne oraz najwyższą krańcową stawkę podatkową); b) transfery i subsydia; c) zakres polityki regulacji (którą reprezentują regulacje rynku kredytów, regulacje rynku pracy i regulacje działalności gospodarczej). Wszystkie trzy zmienne pochodzą z bazy danych *Economic Freedom of the World* (EFW). W drugim wymiarze jako miary wyników ekonomicznych zostały przyjęte trzy zmienne: a) wskaźnik Giniego; b) zdolność do innowacji (na podstawie metodologii oceny wiedzy Banku Światowego - *World Bank Knowledge Assessment Methodology* (KAM)); c) dług publiczny. Zmienne te reprezentują trzy cele państwa opiekuńczego: równość dochodów (wskaźnik Giniego), perspektywy tworzenia dochodów (innowacje) oraz stabilność

fiskalną (dług publiczny). Trzeci wymiar, związany z procesem transformacji, został uwzględniony poprzez badanie historii skupień oraz wykorzystanie analizy głównych składowych dla różnych podokresów.

W swoim badaniu omawiani autorzy zastosowali dwie podstawowe metody: analizę skupień (*cluster analysis*) i analizę głównych składowych (*principal component analysis* - PCA). W ramach analizy skupień zostały skonstruowane dendrogramy, gdzie poszczególne kraje pogrupowano na podstawie ich podobieństw w zakresie badanych wskaźników. W ramach analizy PCA, liczba zmiennych została zmniejszona z sześciu do dwóch lub trzech głównych składowych (trzy najważniejsze główne składowe wyjaśniają 81% zróżnicowania danych). Badanie objęło okres 1995-2009, który został podzielony na cztery obserwacje dotyczące odpowiednio lat 1995, 2000-2003, 2004-2006 i 2007-2009 (trzy ostatnie obserwacje są średnimi dla 3-letnich podokresów).

Na podstawie przeprowadzonej analizy Ahlborn, Ahrens i Schweickert [2016] sformułowali wniosek, że w krajach EŚW można zidentyfikować dwie różne odmiany kapitalizmu (klastry), które przyjmują cechy zachodnioeuropejskiego wzorca w postaci albo liberalnej gospodarki rynkowej (LME), albo koordynowanej gospodarki rynkowej (CME). Pierwszy klastr obejmuje Bułgarię, Estonię, Łotwę, Litwę, Rumunię i Słowację. Z kolei w drugim klastrze znalazły się Chorwacja, Czechy, Węgry, Polska i Słowenia (oraz Hiszpania z regionu śródziemnomorskiego). Kraje EŚW nie wytworzyły własnego (hybrydowego) modelu postsocjalistycznego kapitalizmu, w przeciwieństwie do państw basenu Morza Śródziemnego, które - według omawianych autorów - tworzą odrębną odmianę kapitalizmu, nazwaną przez nich mieszaną gospodarką rynkową - MME (*mixed market economy*).

Porównując różne podokresy objęte badaniem, niemieccy badacze doszli do wniosku, że między 1995 a 2009 rokiem klastr koordynowanych gospodarek rynkowych w grupie krajów EŚW (w terminologii autorów - CEEC CME) zbliżył się do zachodniej odmiany kapitalizmu obejmującej koordynowane gospodarki rynkowe, zaś skupienie liberalnych gospodarek rynkowych krajów EŚW (CEEC LME) wykazywało konwergencję w kierunku liberalnego kapitalizmu typu zachodniego.

Jak można się zorientować z tego krótkiego przeglądu najbardziej reprezentatywnych zastosowań oryginalnych ram koncepcyjnych i metodologicznych wprowadzonych do obiegu naukowego przez Halla i Soskice'a [2001], wyłaniający się z nich obraz natury postsocjalistycznego kapitalizmu (w tym także w krajach Europy Środkowo-Wschodniej) jest daleki od jednoznaczności i niezbyt spójny. W zależności od zastosowanej w różnych studiach empirycznych metody badawczej i przyjętych założeń wyjściowych, te same kraje transformacji bądź ich skupienia (np. państwa bałtyckie) mogą wykazywać znaczące różnice w swych charakterystykach instytucjonalnych i w efekcie - zostać zaklasyfikowane albo do kategorii CME, albo LME, tj. przeciwstawnych odmian kapitalizmu.

Ten brak jednoznaczności dał początek jeszcze jednej mutacji podejścia nazwanego przez nas "odmianami kapitalizmu". Wychodząc od standardowych ram koncepcyjnych VoC, Andreas Nölke i Arjan Vliegenthart [2009] zasugerowali rozszerzenie oryginalnej klasyfikacji VoC i dodanie trzeciej kategorii określonej przez nich jako „**zależna gospodarka rynkowa**” (**DME** - *dependent market economy*).³ Termin ten został zaproponowany dla wybranych krajów Europy Środkowo-Wschodniej (grupy wyszehradzkiej), aby lepiej uchwycić ich szczególne cechy instytucjonalne a jednocześnie zasugerować pewne zasadnicze podobieństwa do ich zachodnich prototypów, tj. LME lub CME. Jednocześnie, propozycja teoretyczna Nölke i Vliegentharta jest silnie osadzona w refleksji nad gospodarkami zależnymi i wyraźnie czerpie z tradycji latynoamerykańskiej „szkoły zależności” [por. np. Cardoso i Faletto, 1979]. Według tych dwóch autorów, w krajach grupy wyszehradzkiej, ucieleśniających wyróżnioną przez nich odmianę kapitalizmu (DME), dominującym sposobem koordynacji są hierarchiczne powiązania wewnątrzzakładowe występujące w ramach korporacji transnarodowych. Zdaniem Nölke i Vliegentharta, gospodarki tych krajów wykazują przewagę komparatywną w zakresie montażu oraz produkcji relatywnie złożonych dóbr trwałego użytku. Owa przewaga jest funkcją: (1) komplementarności instytucjonalnych pomiędzy wykwalifikowaną a jednocześnie stosunkowo tanią siłą roboczą, (2) transferu innowacji technologicznych w ramach korporacji transnarodowych oraz (3) zaopatrzenia w kapitał poprzez zagraniczne inwestycje bezpośrednie. Omawiani autorzy twierdzą także, że w krajach Europy Środkowo-Wschodniej decyzje dotyczące tworzenia wiedzy nie są podyktowane troską o wzrost długookresowego potencjału innowacyjnego gospodarki narodowej, ale są raczej funkcją bieżącej zyskowności. Co więcej, organizacja systemu innowacji w krajach EŚW różni się znacząco zarówno od organizacji charakterystycznej dla gospodarek LME (gdzie innowacje są transferowane poprzez mechanizmy rynkowe), jak i CME (gdzie innowacje są rozpowszechniane poprzez współpracę przemysłową). W przypadku krajów EŚW zdecydowana większość działalności badawczo-rozwojowej jest prowadzona poza regionem a następnie jej efekty są importowane do procesów produkcyjnych poprzez sieci transnarodowe, które wiążą ze sobą różne miejsca produkcji. Nowoczesne technologie są transferowane do gospodarek krajów EŚW pod ścisłą kontrolą korporacji transnarodowych. Dla Nölke i Vliegentharta [2009] a także Högseliusa [2003] innowacje w tych krajach mają w przeważającej mierze charakter imitacyjny, a nie twórczy. Aktywność technologiczna przedsiębiorstw krajowych skupia się głównie na działaniach zawierających tylko w śladowych ilościach pierwiastek analityczny i badawczo-rozwojowy, takich jak testowanie czy standaryzacja. W gospodarkach reprezentujących odmianę DME publiczne

³ Zbliżony sposób myślenia można odnaleźć w pracach Laurence'a Kinga [2007], który określił kraje Europy Środkowo-Wschodniej jako "**liberalną zależną (postkomunistyczną) odmianę kapitalizmu** (z *elementami proto-CME lub LME*)" z powodu liberalnej ideologii realizowanej przez państwo oraz silnego uzależnienia gospodarki od zagranicy; zob. także King i Szelenyi [2005] oraz punkt 3 niniejszego opracowania.

szkolenia zawodowe mają miejsce głównie poza przedsiębiorstwami. Na przykład, na Węgrzech nagłe przesunięcie szkoleń zawodowych z przedsiębiorstw do szkół zawodowych nastąpiło podczas węgierskiej transformacji z socjalizmu do kapitalizmu [Nölke i Horn, 2014]. Zastąpienie szkoleń zapewnianych przez pracodawców szkoleniami oferowanymi przez publiczne szkoły zawodowe doprowadziło do wyższego bezrobocia i obniżenia poziomu kwalifikacji, szczególnie w pierwszych latach po ukończeniu szkoły.

Koncepcja "zależnej gospodarki rynkowej" Nölke i Vliegentharta bywa krytykowana m.in. za niedoceniającą rosnącej z upływem czasu roli kapitału krajowego jako determinanty przewagi konkurencyjnej krajów Europy Środkowej zaliczonych do kategorii DME. Trzeba jednak także oddać autorom tej koncepcji sprawiedliwość, iż wydobywa ona na pierwszy plan pewne (istotne) cechy architektury instytucjonalnej tych krajów, które nie mieszczą się w standardowych ramach analitycznych "odmian kapitalizmu".

2.2. Różnorodność kapitalizmu

Jednym z najważniejszych głosów w debacie na temat współistniejących współcześnie odmian/modeli kapitalizmu stała się książka opublikowana w 2003 roku przez francuskiego ekonomistę Bruno Amable'a. Autor ten w swojej odkrywczej i inspirującej pracy nie tylko stworzył własne, oryginalne ramy teoretyczne, ale przedstawił również przekonujący schemat klasyfikacyjny będący efektem pogłębionych rozważań metodologicznych. Amable odrzucił funkcjonalistyczne stanowisko dominujące w literaturze od czasów Hayeka [1967], zgodnie z którym instytucje powstają i funkcjonują z powodów efektywnościowych. Zakwestionował on to stanowisko, stawiając dwa kluczowe pytania. Po pierwsze, jakie mechanizmy zapewniają efektywność powstających instytucji? Po drugie zaś – i to pytanie wydaje się znacznie istotniejsze – jak w ogóle należy definiować efektywność instytucji i z czyjego punktu widzenia powinny być one efektywne? Zdaniem Amable'a, powstanie konkretnych instytucji jest wyrazem „kompromisu politycznego” pomiędzy różnymi grupami interesów forsującymi swoje (sprzeczne) cele, a tym samym każda zmiana instytucjonalna narusza istniejący układ interesów i wymaga zbudowania wokół niej silnego społecznego poparcia niezbędnego do jej przeprowadzenia. Dlatego wyróżnione przez Amable'a modele kapitalizmu odzwierciedlają „specyficzne kompromisy społeczne w sprawie instytucji”, a kwestia „zmiany instytucjonalnej jest zasadniczo przedmiotem zainteresowania ekonomii politycznej” [Amable 2003, s. 9-10].

Centralne miejsce w koncepcji Amable'a zajmuje pojęcie komplementarności instytucjonalnej, wprowadzone wcześniej przez Aoki [1994]. Zgodnie z ekonomicznym rozumieniem tego pojęcia, Amable definiuje komplementarność jako taki związek między dwiema instytucjami, w którym obecność jednej instytucji zwiększa efektywność drugiej. Na przykład, sam w sobie rynek

pracy może być zorganizowany zarówno na zasadach leseferystycznych, jak i podlegać ścisłej regulacji. Jednak, jeśli elastycznemu rynkowi pracy towarzyszy taka organizacja rynków finansowych, która umożliwia szybką akumulację zasobów i tym samym tworzenie nowych miejsc pracy, będzie on działał bardziej efektywnie niż wówczas, gdy przedsiębiorstwa są finansowane przede wszystkim przez sektor bankowy. Z drugiej strony, jeśli dominującą rolę w systemie pośrednictwa finansowego odgrywają banki, to wyższą efektywność rynku pracy zapewni bardziej uregulowany i stabilny system zatrudnienia, gdyż sektor bankowy przyjmuje perspektywę długookresową, która sprzyja absorpcji krótkookresowych wahań popytu na pracę. W konsekwencji Amable stwierdził, iż „modeli kapitalizmu nie powinno się rozpatrywać wyłącznie jako zbioru mniej lub bardziej przypadkowych form instytucjonalnych, ale w znacznie szerszym ujęciu, uwzględniając m.in. występujące pomiędzy nimi powiązania - w tym zwłaszcza relacje oparte na komplementarności, co pozwala połączyć specyficzne instytucjonalne formy każdego modelu w spójną całość” [Amable 2003, s. 6].

Zaproponowane przez Amable'a ramy koncepcyjne różnią się pod kilkoma zasadniczymi względami od podejścia Halla i Soskice'a [2001]. Po pierwsze, wyodrębnił on pięć najważniejszych obszarów instytucjonalnych stanowiących filary architektury instytucjonalnej każdego kraju. Są to odpowiednio:

- rodzaj i zakres konkurencji na rynku produktów,
- sposób organizacji rynku pracy oraz wpływ uczestników tego rynku na wysokość płac,
- system pośrednictwa finansowego i nadzoru właścicielskiego,
- system zabezpieczenia społecznego,
- sektor edukacji i tworzenia wiedzy.

W kolejnym kroku, dla każdego z wyróżnionych obszarów francuski uczoney dobrał zestaw wskaźników najlepiej odzwierciedlający jego otoczenie instytucjonalne. W odróżnieniu od Halla i Soskice'a, którzy wykorzystywali w swoich badaniach zarówno zmienne nakładowe, jak i wynikowe, Amable skoncentrował się wyłącznie na stronie 'nakładowej' architektury instytucjonalnej. W następnej fazie badania przeprowadził on testy empiryczne dla każdego z pięciu zestawów wybranych wskaźników mające wykazać, które z tych wskaźników odgrywają największą rolę i są najbardziej istotne statystycznie jako zmienne objaśniające kształt architektury instytucjonalnej każdego z obszarów, a także pozwalające wykryć występujące tam komplementarności. W tej części swego badania wykorzystał dwie metody statystyczne: analizę głównych składowych (selekcja zmiennych objaśniających) a następnie analizę skupień (*cluster method*), która umożliwia podział całej analizowanej zbiorowości krajów na mniejsze, bardziej jednorodne klastry. W każdym z nich można dostrzec znaczne podobieństwo architektury instytucjonalnej i silne komplementarności instytucjonalne. W wyniku zastosowania tej procedury

badawczej Amable wyróżnił ostatecznie pięć modeli kapitalizmu współistniejących w świecie zachodnim:

- **model anglosaski** (Wielka Brytania, USA, Australia, Nowa Zelandia, Irlandia),
- **model socjaldemokratyczny** (nazywany również „nordyckim” lub ”skandynawskim” – Szwecja, Norwegia, Dania),
- **model kontynentalny europejski** (Francja, Niemcy, Holandia, Austria),
- **model śródziemnomorski** (inaczej: "południowoeuropejski" - Grecja, Włochy, Hiszpania, Portugalia),
- **model azjatycki** (Japonia, Korea Płd.).

Podobnie jak to było w przypadku Halla i Soskice'a, podejście zaproponowane przez Amable'a zainspirowało innych badaczy do podjęcia prób wykorzystania stworzonych przez niego ram metodologicznych do analizy rodzącego się kapitalizmu w postsocjalistycznych krajach Europy Środkowo-Wschodniej (EŚW), przechodzących proces transformacji systemowej. Szczególnie interesujące z tego punktu widzenia wydają się dwie takie próby [Mykhnenko, 2005 i Farkas, 2011].

Chronologicznie rzecz ujmując, pierwsze badanie empiryczne dotyczące kapitalizmu wyłaniającego się w krajach postsocjalistycznych, wykorzystujące metodologię DoC Amable'a, zostało przeprowadzone przez Vlada Mykhnenko [2005]. Z jednej strony, w porównaniu z późniejszymi pracami Hansona [2006 i 2007] oraz Knella i Srolca [2007], zakres analizy był tu znacznie węższy, obejmował bowiem tylko dwa kraje – Polskę i Ukrainę. Z drugiej strony jednak należy podkreślić, że Mykhnenko objął swoją analizą wszystkie pięć obszarów instytucjonalnych zdefiniowanych przez Amable'a.

Najważniejsze ustalenia badawcze ukraińskiego autora zdają się uzasadniać wniosek, iż kraje postsocjalistyczne nie ewoluują w kierunku żadnego z czterech „kanonicznych” modeli zachodnioeuropejskiego kapitalizmu wyróżnionych przez Amable'a. Wyniki uzyskane przez Mykhnenkę wskazują, że o ile w części obszarów instytucjonalnych w dwóch analizowanych krajach można dostrzec konwergencję w kierunku jednego z tych modeli, to już w pozostałych obszarach ewolucja instytucji upodabnia je do innego modelu. Ściślej rzecz ujmując, w przypadku Polski przyjęte rozwiązania instytucjonalne w czterech z pięciu obszarów są zbliżone do modelu śródziemnomorskiego, ale już system zabezpieczenia społecznego wykazuje podobieństwo do modelu kontynentalnego. Z kolei na Ukrainie, o ile instytucje w czterech z pięciu obszarów upodabniają się do modelu kontynentalnego, o tyle system zabezpieczenia społecznego - podobnie jak w Polsce - odchyła się od tego wzorca i wykazuje podobieństwo do architektury instytucjonalnej modelu anglosaskiego [Mykhnenko, 2005].

Kolejnym wnioskiem, jaki można wysnuć z badania Mykhnenki, jest spostrzeżenie, iż w wyniku transformacji systemowej a później członkostwa w Unii Europejskiej (Polska) ścieżka zmian 'matrycy instytucjonalnej' w analizowanych krajach wykazywała konwergencję w kierunku rozwiązań modelowych istniejących w Europie Zachodniej. Nie zmienia to faktu, iż wyłaniające się modele kapitalizmu w Polsce i na Ukrainie charakteryzują się daleko idącymi różnicami, a ich ewolucja przyjęła odmienne azymuty.

Niemniej interesująca jest konstatacja autora, iż w obu badanych krajach wyraźnie widoczna jest tendencja do obniżania stopnia komplementarności pomiędzy poszczególnymi obszarami instytucjonalnymi, a tym samym do wzrostu „niespójności instytucjonalnej” (*institutional ambiguity*, jak nazywa to zjawisko Mykhnenko).⁴ Oznacza to spadek efektywności zarówno pojedynczych instytucji, jak i całej 'matrycy instytucjonalnej'.

Najbardziej prawdopodobne przyczyny utrzymywania się niespójności instytucjonalnej w Polsce i na Ukrainie, a także - *pars pro toto* - w całej grupie krajów EŚW, można syntetycznie ująć w dwóch punktach. Po pierwsze wynika ona stąd, że architektura instytucjonalna w tych krajach nie przybrała jeszcze swojego ostatecznego kształtu (jak określa to Mykhnenko, odpowiada ona kategorii pojęciowej "produkcji w toku"), jako że proces budowy postsocjalistycznego kapitalizmu nadal tam trwa [Rapacki, 2012]. Po drugie, niespójność ta jest pochodną specyficznych warunków, w jakich powstawały konkretne instytucje czy też ich zbiory w byłych krajach socjalistycznych. Architektura instytucjonalna powstawała tam, przynajmniej w niektórych obszarach, pod wpływem czynników zewnętrznych, takich jak inwestorzy zagraniczni, korporacje ponadnarodowe czy organizacje międzynarodowe (UE, MFW, EBOiR czy Bank Światowy). W przypadku pozostałych obszarów, w tym zwłaszcza systemu zabezpieczenia społecznego, wpływ ten był minimalny, a powstające tam instytucje kształtowały się głównie pod wpływem czynników endogenicznych, takich jak polityka, historia, wartości podzielane przez większość społeczeństwa czy po prostu zasób dostępnych środków finansowych w danym obszarze (zależność ścieżkowa). W konsekwencji spójność - tak wewnętrzna, jak i zewnętrzna - poszczególnych obszarów instytucjonalnych w krajach EŚW jest zdecydowanie niższa niż w krajach wysoko rozwiniętych reprezentujących różne modele zachodnioeuropejskiego kapitalizmu.

Drugą wartą omówienia próbą wykorzystania podejścia DoC i jego rozszerzenia na grupę byłych krajów socjalistycznych w analizie natury i osobliwości wyłaniającego się tam kapitalizmu, są badania przeprowadzone przez Beatę Farkas [2011, 2013]. Autorka próbuje odpowiedzieć na pytanie, czy i na ile instytucje powstałe w nowych państwach członkowskich Unii Europejskiej

⁴ Interesujące może być w tym kontekście spostrzeżenie, iż Mykhnenko nie ograniczył się w swoich badaniach wyłącznie do metodologii stworzonej przez Amable'a, ale odwoływał się również do klasyfikacji zaproponowanej przez Halla i Soskice'a. W innej swojej pracy sugerował na przykład, aby powstającą w Polsce i na Ukrainie odmianę kapitalizmu interpretować jako „częściowo,” lub „słabo skoordynowane gospodarki rynkowe” (*mixed- or weakly coordinated market economies*) [Mykhnenko, 2007].

(EŚW-11) upodobniają się do wzorców instytucjonalnych istniejących w starych krajach UE. W szczególności stara się ustalić, czy architektura instytucjonalna w krajach EŚW przypomina którykolwiek z czterech modeli zachodnioeuropejskiego kapitalizmu wyróżnionych przez Amable'a (2003), czy też raczej mamy do czynienia z powstaniem w tych krajach nowego, odrębnego modelu.

Odwołując się do struktury pojęciowej zaproponowanej przez Amable'a, obejmującej pięć obszarów instytucjonalnych, oraz wykorzystując dane OECD, Eurostatu, Europejskiego Banku Centralnego, Banku Światowego, Instytutu Frasera i UNCTAD, Farkas podjęła próbę zmodyfikowania typologii DoC i uwzględnienia w niej także krajów EŚW. W tym celu, w oparciu o trzyletnie wartości średnie dla danych liczbowych (tam, gdzie były one dostępne), zastosowała metody analizy skupień i skalowania wielowymiarowego.

Na podstawie przeprowadzonej analizy empirycznej Farkas sformułowała wniosek, że w krajach EŚW powstał nowy, wspólny dla wszystkich krajów, model kapitalizmu postsocjalistycznego. Uznała ona, że różnice instytucjonalne między tymi krajami a starymi państwami UE, reprezentującymi cztery modele kapitalizmu zachodnioeuropejskiego zdefiniowane przez Amable'a, są znacznie większe niż pomiędzy samymi krajami postsocjalistycznymi.⁵ Uzasadnia to, jej zdaniem (bardzo rzadko podzielanym jednak w literaturze), tezę o odrębności nowego modelu w stosunku do czterech wzorców instytucjonalnych istniejących w Europie Zachodniej.

Według Farkas istnieją trzy główne przyczyny, które mogą wyjaśnić nową, odrębną ścieżkę rozwoju instytucjonalnego krajów EŚW-11. W jej mniemaniu, wszystkie kraje postsocjalistyczne borykały się z problemami wynikającymi z: (i) braku kapitału i (ii) słabości społeczeństwa obywatelskiego; jednocześnie (iii) silny wpływ na ich gospodarki wywarły instytucje unijne (Farkas, 2011). Brak kapitału sprawił, że konieczne były zagraniczne inwestycje bezpośrednie (ZIB). Większość ZIB napłynęła do sektora finansowego, w tym zwłaszcza do systemu bankowego, co sprzyjało rozwojowi systemu finansowego opartego na sektorze bankowym [Farkas, 2013]. Nie funkcjonowała konkurencyjna w skali międzynarodowej, silnie wspierana przez kapitał prywatny sfera badań i rozwoju (B+R). Poziom ochrony socjalnej i sposób podziału dobrobytu w tych krajach był ściśle skorelowany z siłą społeczeństwa obywatelskiego i tradycjami instytucji społecznych [Farkas, 2013].

Jak można zatem wywnioskować z wywodów węgierskiej uczonej, kraje EŚW podlegają zależności ścieżkowej. Zbudowały one swój własny wzorzec architektury instytucjonalnej, odpowiadający ich historycznej spuściźnie i zgodny z warunkami początkowymi transformacji systemowej. Jej zdaniem nie ma powodu sądzić, że wyłaniający się model kapitalizmu

⁵ Jedynym wyjątkiem jest Słowenia, która wydaje się zbliżać do modelu kontynentalnego.

postsocjalistycznego w tych krajach jest tylko stanem tymczasowym, który pewnego dnia przekształci się w jedną z odmian kapitalizmu zachodnioeuropejskiego [Farkas, 2011].

3. Podejścia niestandardowe

Patrząc z dzisiejszej perspektywy można sformułować spostrzeżenie, iż pojawienie się w obiegu naukowym na początku ubiegłej dekady pionierskich prac Halla i Soskice'a oraz Amable'a i tocząca się na ich kanwie dyskusja na temat rodzącego się kapitalizmu postsocjalistycznego stały się zaczynem - z pewnym przesunięciem w czasie – jeszcze innego nurtu badań porównawczych w tym obszarze, które przyjmowały odmienną perspektywę teoretyczną i metodologiczną a niekiedy nawet były osadzone w zupełnie innej tradycji badawczej [Laudan, 1977].

3.1. Perspektywa europejska

Główną przesłanką uzasadniającą tworzenie nowych, niestandardowych typologii modeli/odmian kapitalizmu w krajach Europy Środkowo-Wschodniej było przeświadczenie, iż bezpośrednie zastosowanie ram metodologicznych zaproponowanych przez Amable'a oraz Halla i Soskice'a jest niemożliwe lub przynajmniej bardzo trudne z uwagi na historycznie bezprecedensowy charakter procesu transformacji systemowej w byłych krajach socjalistycznych i wynikającą stąd specyfikę tych krajów. Stanowisko takie oznaczało konieczność przyjęcia w punkcie wyjścia innych niż w przypadku rozwiniętych krajów Europy Zachodniej założeń i kryteriów klasyfikacji oraz uwzględnienia odmiennego zestawu czynników determinujących architekturę instytucjonalną byłych państw socjalistycznych, pozwalających uchwycić osobliwości powstającego tam kapitalizmu. Jedną z najciekawszych prób takiego podejścia jest klasyfikacja obejmująca całą grupę 27 krajów transformacji zaproponowana w 2011 r. przez Martina Myanta i Jana Drahekoupila.

W swoich rozważaniach autorzy ci wyszli z założenia, że jakkolwiek instytucje są jednym z najważniejszych czynników determinujących kształt modeli/odmian kapitalizmu wyłaniających się w każdym z analizowanych przez nich krajów, to nie są one czynnikiem jedynym ani nawet najważniejszym. Co więcej, w ich ujęciu instytucje są nie tyle determinantą tworzącego się kapitalizmu, ile warunkiem wstępnym jego powstania.

W ujęciu Myanta i Drahekoupila pierwszym krokiem do stworzenia alternatywnej klasyfikacji, która uwzględniałaby specyfikę krajów postsocjalistycznych, było zidentyfikowanie różnych form uczestnictwa tych krajów w światowej wymianie gospodarczej. Najważniejszym kryterium różnicującym badane kraje były saldo i struktura ich rachunku obrotów bieżących oraz struktura towarowa ich eksportu [Myant i Drahekoupil, 2011]. Na podstawie tych kryteriów badaczom udało się wyróżnić sześć form (kanałów) integracji krajów postsocjalistycznych z gospodarką światową:

- zorientowany na eksport, zaawansowany technologicznie sektor przetwórczy oparty na napływie zagranicznych inwestycji bezpośrednich (ZIB) (*export-oriented FDI in complex sectors*),
- zorientowany na eksport, zaawansowany technologicznie sektor przetwórczy bez wsparcia ZIB (*export-oriented complex sectors without FDI*),
- proste przetwórstwo przemysłowe działające jako podwykonawca korporacji ponadnarodowych (*simple manufacturing subcontracting to multinational corporations*),
- eksport surowców i produktów rolnych (*commodity exports*),
- uzależnienie od napływu przekazów i pomocy zagranicznej (*dependence on remittances and aid*),
- uzależnienie wzrostu gospodarczego od napływu środków finansowych z zagranicy (*dependence on financialized growth*).

Poza formami integracji z gospodarką światową Myant i Drahekoupil w swojej klasyfikacji uwzględnili dodatkowo trzy istotne czynniki dotyczące uwarunkowań wewnętrznych analizowanej grupy krajów, które powinno się brać pod uwagę jako kryteria oceny występujących w nich odmian kapitalizmu. Pełna lista przyjętych przez nich kryteriów przedstawia się zatem następująco:

- formy integracji z gospodarką światową,
- zakres rządów prawa i charakter praw własności,
- ekonomiczna rola państwa,
- natura relacji pomiędzy państwem a sektorem przedsiębiorstw.

Powyższa lista czynników determinujących zróżnicowanie kapitalizmu w 27 krajach postsocjalistycznych posłużyła autorom do wyodrębnienia w tej grupie krajów pięciu odmian/modeli kapitalizmu [Myant i Drahekoupil, 2011].

- 1. Gospodarki rynkowe drugiej kategorii uzależnione od ZIB** (*FDI-based second rank market economies*). Kategoria ta obejmuje kraje Europy Środkowo-Wschodniej (bez krajów bałtyckich), które przystąpiły do UE w 2004 r. Charakteryzuje je demokratyczny system polityczny, 'matryca instytucjonalna' wzorowana na krajach UE oraz rosnący udział w eksporcie dóbr wysoko przetworzonych produkowanych głównie przez miejscowe filie korporacji transnarodowych.
- 2. Peryferyjne gospodarki rynkowe** (*peripheral market economies*). Odmiana kapitalizmu charakterystyczna dla krajów Europy Południowo-Wschodniej i państw bałtyckich (Rumunia, Bułgaria, Estonia, Litwa i Łotwa). Kraje te stworzyły u siebie demokratyczny system polityczny, zapewniając również podstawowe warunki funkcjonowania i rozwoju prywatnej przedsiębiorczości, w postaci odpowiedniego systemu prawnego i instytucji otoczenia rynkowego. Ich eksport w dużym stopniu opiera się na wyrobach przemysłowych o niskim

stopniu przetworzenia (a zatem bardziej podatnych na wahania koniunktury), zaś niedorozwój rynku wewnętrznego prowadzi do uzależnienia wzrostu gospodarczego od napływu środków finansowych z zagranicy (w tym także przekazów). Inną istotną cechą wyróżniającą tę odmianę kapitalizmu jest niski poziom wydatków socjalnych oraz wysokie nierówności w podziale dochodów.

3. **Kapitalizm oligarchiczny** (*oligarchic, clientelistic capitalism*). Model występujący głównie w krajach WNP, przede wszystkim w Rosji, na Ukrainie i w relatywnie bogatszych krajach Azji Środkowej (Kazachstan). Kraje reprezentujące ten model charakteryzują się autorytarnym systemem politycznym oraz szerokim zakresem zjawiska pogoni za rentą (zwłaszcza w formie korupcji) na wszystkich szczeblach władzy, co wynika z bliskich związków między światem polityki a gospodarką. Poziom rozwoju instytucji regulujących funkcjonowanie przedsiębiorstw i rynku pracy jest bardzo niski, co oznacza trudności w prowadzeniu działalności gospodarczej (szczególnie na etapie tworzenia nowych przedsiębiorstw) i niski poziom ochrony socjalnej obywateli.
4. **Państwa autorytarne** (*order states*). W krajach ucieleśniających ten model postsocjalistycznego kapitalizmu (Białoruś, Uzbekistan, Turkmenistan) system sprawowania władzy ma charakter autorytarny, którego nie ograniczają nawet fasadowe instytucje demokratyczne, albo też ich rola jest całkowicie zmarginalizowana. W krajach tych funkcjonuje wprawdzie niezależny od państwa system tworzenia cen (oparty na mechanizmie rynkowym) i można zakładać prywatne firmy, ale nadal dominującym elementem gospodarki są przedsiębiorstwa państwowe, a decyzje gospodarcze podejmowane na szczeblu makro- są kontrolowane przez państwo. Z drugiej strony, istnieje rozbudowany, także podporządkowany władzy politycznej, system opieki socjalnej, który może w dość znacznym stopniu zaspokajać podstawowe potrzeby obywateli. Państwo w tej grupie krajów wspiera eksport surowców i nisko przetworzonych towarów przemysłowych, czym zajmują się głównie firmy bezpośrednio lub pośrednio kontrolowane przez ludzi władzy.
5. **Gospodarki uzależnione od napływu przekazów i pomocy zagranicznej** (*remittance and aid-based economies*). Kraje przyporządkowane do tej kategorii, przede wszystkim Albania, najbiedniejsze państwa WNP (Kirgizja) i byłej Jugosławii (Bośnia i Hercegowina), cechuje najniższy poziom zaawansowania gospodarczego i rozwoju instytucji niezbędnych do powstania i funkcjonowania sektora prywatnych przedsiębiorstw. Charakterystyczny dla tej odmiany kapitalizmu jest też bardzo niski stopień zaspokojenia popytu na usługi publiczne, co jest konsekwencją niskiego poziomu zamożności. Kraje tworzące tę odmianę są również silnie uzależnione od eksportu siły roboczej i sytuacji na rynkach pracy u wyżej rozwiniętych gospodarczo sąsiadów.

Jak łatwo zauważyć, klasyfikacja zaproponowana przez Myanta i Drahekoupila zasadniczo różni się od podobnych taksonomii opracowanych dla rozwiniętych gospodarek rynkowych. Autorzy uwypuklili w swym podejściu przede wszystkim różnice istniejące pomiędzy krajami postsocjalistycznymi i krajami unijnej „piętnastki”. Jeżeli rozważa się całą zbiorowość 27 tych krajów, to jest oczywiste, że różnice te są bardzo istotne. Jednak w kontekście znacznie węższej grupy „gospodarek rynkowych drugiej kategorii uzależnionych od ZIB” i „peryferyjnych gospodarek rynkowych” (czyli krajów EŚW, które wstąpiły do UE) różnice w stosunku do modeli kapitalizmu zidentyfikowanych przez Amable'a, szczególnie modelu śródziemnomorskiego, nie wydają się aż tak znaczne. W przypadku tych krajów klasyfikacja zaproponowana przez Myanta i Drahekoupila nie pozwala na uchwycenie czynników decydujących o specyfice architektury instytucjonalnej np. Polski, w porównaniu z Czechami czy Węgrami.

Inną ciekawą i inspirującą próbę uchwycenia najistotniejszych rysów specyficznych rodzącego się w krajach Europy Środkowo-Wschodniej postsocjalistycznego kapitalizmu i sporządzenia na tej podstawie odrębnej, uwzględniającej tę specyfikę i wykraczającej poza standardowe ujęcia "odmian" i "różnorodności" kapitalizmu, typologii podjęli Dorothee Bohle i Bela Greskovits.

Pragnąc lepiej zrozumieć i bardziej precyzyjnie oddać istotę ekonomii politycznych czy inaczej - wariantów kapitalizmu wyłaniającego się w krajach EŚW, Bohle i Greskovits [2012] w swoim badaniu odwołali się do zupełnie innej tradycji badawczej i odmiennych inspiracji teoretycznych (Karl Polanyi) niż autorzy podejść VoC i DoC. Zdecydowali się oni rozbudować oryginalny, trzelementowy schemat analityczny Polanyi'ego zawierający czynniki polityki, ochrony socjalnej i rynku [Polanyi, 1957] i nadać mu kształt sześciokąta/diamentu. Zaproponowany przez tych uczonych diament składa się z następujących wymiarów (kryteriów oceny): rząd, korporatyzm, państwo dobrobytu, koordynacja makroekonomiczna, efektywność rynku oraz demokracja. Wykorzystując te kryteria, wyróżnili oni w krajach EŚW cztery odmienne rodzaje ekonomii politycznych albo inaczej - typy postsocjalistycznego kapitalizmu:

1. **Typ neoliberalny czysty** (*pure neoliberal type*), występujący w Estonii, na Litwie i Łotwie. Wśród najważniejszych cech wyróżniających ten typ kapitalizmu należy wymienić połączenie radykalnej orientacji rynkowej z niewielkim zakresem kompensacji ponoszonych kosztów transakcyjnych oraz bardzo ograniczonym wpływem obywateli i ich grup na decyzje polityczne.
2. **Typ neoliberalny zakorzeniony** (*embedded neoliberal type*), reprezentowany w krajach grupy wyszehradzkiej: Czechach, Polsce, Słowacji i na Węgrzech a także w Chorwacji.⁶ Typ ten konstytuują przede wszystkim nieustające próby osiągnięcia społecznie akceptowalnego kompromisu pomiędzy przekształceniami rynkowymi a spójnością społeczną, szczególnie w

⁶ Kierunek zmian, jakie dokonują się w ostatnich kilku latach na Węgrzech (po 2010 r.) i w Polsce (od jesieni 2015 r.), skłania do zastanowienia, czy i na ile neoliberalizm był rzeczywiście zakorzeniony w tych krajach.

obszarze demokratycznego rządu, w którym postulat maksymalnego włączenia obywateli jest często trudny do pogodzenia z celem w postaci sprawności i skuteczności mechanizmów demokratycznych.

3. **Kapitalizm neokorporatystyczny** (*neocorporatist capitalism*), występujący w Słowenii. Kraj ten wybrał strategię radykalnych reform rynkowych połączonych z wprowadzeniem programów osłony socjalnej i kompensowania kosztów reform wszystkim tym, którzy ucierpieli w wyniku transformacji systemowej. Ten typ kapitalizmu wykazuje wiele cech systemu demokratycznego, w tym m.in. istnienie wieloszczeblowych mechanizmów sprzyjających negocjowaniu porozumień i osiągnięciu realistycznych kompromisów pomiędzy pracodawcami, pracownikami i państwem.
4. **Kraje o nieokreślonym profilu kapitalizmu** (*nonregime countries*), zlokalizowane w Europie Południowo-Wschodniej.

Przyjętą przez Bohle i Greskovitsa platformę teoretyczną można m.in. wykorzystać do opisu zmian instytucjonalnych, jakie dokonały się w Polsce w początkowym okresie transformacji ustrojowej. W jej pierwszej fazie wprowadzono program rozbudowanych osłon socjalnych, mający zapewnić "mobilizujące poparcie" społeczne dla realizowanych reform. W następnym etapie podjęto program prywatyzacji, której towarzyszyło rozluźnienie osłony socjalnej. W kolejnej fazie przemian pojawiły się niepokoje i napięcia społeczne, w wyniku których rząd został zmuszony do podjęcia dialogu społecznego i poczynienia pewnych ustępstw na rzecz świata pracy.⁷

Ważny wkład do toczącej się debaty naukowej na temat istoty kapitalizmu powstającego w świecie postsocjalistycznym wnieśli także Laurence King i Ivan Szelenyi (2005). W odróżnieniu od Myanta i Drahekoupila oraz Bohle i Greskovitsa, w swoich badaniach przyjęli oni bardziej dynamiczną perspektywę i skupili swoją uwagę na ścieżkach rozwojowych, jakimi podążały byłe kraje socjalistyczne w swojej drodze od gospodarki centralnie planowanej do gospodarki rynkowej, tj. na sposobie, w jaki uformował się tam kapitalizm. Na podstawie tego kryterium wyróżnili oni trzy różne kategorie czy też odmiany postsocjalistycznego kapitalizmu.

1. **Kapitalizm oddolny** (*capitalism from below*), określane także jako 'kapitalizm hybrydowy' (Chiny, Wietnam), powstał i rozwinął się na terenach wiejskich w Azji jako pewnego rodzaju mieszanek systemowa obejmująca małe lokalne firmy prywatne współistniejące z wielkimi przedsiębiorstwami państwowymi w dominującym środowisku gospodarki nakazowej. W tym modelu rodząca się klasa kapitalistyczna powstała w sposób organiczny i wyłoniła się samoistnie w zorientowanym rynkowo sektorze prywatnym, nie podporządkowanym regułom centralnego

⁷ Warto w tym kontekście wspomnieć, że - rozszerzając podejście Bohle i Greskovitsa i ujmując problem w kategoriach bardziej ogólnych - polscy socjologowie często wskazywali na słaby korporatyzm i słabość mechanizmów koordynacji jako specyficzną cechę kapitalizmu powstającego w krajach EŚW.

planowania. Hybrydowa natura tej odmiany kapitalizmu wynika z unikalnego połączenia niekapitalistycznego sektora państwowego z przedsiębiorczością prywatną.

2. **Kapitalizm odgórny** (*capitalism from above*), określany również mianem 'kapitalizmu patrymonialnego' (np. Rosja, Ukraina), jest konsekwencją rewolucji dokonanych na szczytach władzy, zainicjowanych przez nowe-stare elity partyjno-państwowe, tj. wywodzących się z poprzedniego ustroju byłych przywódców i funkcjonariuszy partii komunistycznej. Po ponownym przejęciu władzy elity owe podjęły próby transformacji gospodarki socjalistycznej w duchu neoliberalnym, korzystając z wolnorynkowych recept przeprowadzenia reform ustrojowych. Zgodnie z tym scenariuszem, nowa klasa kapitalistów pochodzi głównie z grona byłych członków 'nomenklatury' i ich akolitów, włączając w to także narodziny nowej, bardzo szczególnej warstwy społecznej - "oligarchów" [Aslund, 2002; Jasiński, 2013].
3. **Kapitalizm spoza/z zewnątrz** (*capitalism from without/from abroad*), nazywany także 'kapitalizmem liberalnym' (Czechy, Polska, Węgry oraz - w mniejszym stopniu - Słowacja i państwa nadbałtyckie), pojawił się - podobnie jak 'kapitalizm odgórny' - w wyniku zastosowania neoliberalnej strategii transformacji systemowej. Jednak w przeciwieństwie do tego drugiego, kluczową rolę w narodzinach i ewolucji 'kapitalizmu z zewnątrz' odegrali inwestorzy zagraniczni oraz współpraca przedsiębiorstw krajowych z korporacjami transnarodowymi. W konsekwencji w krajach ucieleśniających tę odmianę kapitalizmu w stosunkowo krótkim czasie powstały nieźle rozwinięte instytucje rynkowe, silnie zintegrowane z gospodarką światową.⁸

Warto w tym kontekście zwrócić uwagę, iż - mimo istotnych różnic w samym podejściu i zastosowanych kryteriach klasyfikacji - ostatnia z wyróżnionych w typologii Kinga i Szelenyi'ego kategorii, tj. "kapitalizm z zewnątrz", występująca w krajach EŚW, wykazuje wiele podobieństw do "zależnej gospodarki rynkowej" - odmiany kapitalizmu wyodrębnionej przez Nölke i Vliegentharta [2009] (zob. także przypis 10).

⁸ W innych swoich pracach King mocno podkreśla słabość dialogu społecznego. Jego zdaniem instytucje dialogu trójstronnego nie mają realnego potencjału niezbędnego do godzenia interesów partnerów społecznych i państwa, przez co stają się swego rodzaju „złudzeniem korporatyzmu” [King, 2007]. Taka interpretacja jest bliska poglądom Davida Osta na temat różnic pomiędzy krajami Zachodu i Wschodu w sferze dialogu społecznego. Według Osta, w tej części Europy ukształtował się „pozorny korporatyzm” (*illusory corporatism*), co w dłuższej perspektywie było jedną z oznak osłabienia dialogu społecznego w całej Europie [Ost, 2000 i 2011].

3.2. Polski wkład

Polscy uczeni reprezentujący nauki społeczne, w tym zwłaszcza takie dyscypliny/obszary jak socjologia (ekonomiczna), politologia, ekonomia polityczna i nowa ekonomia instytucjonalna, włączyli się do debaty naukowej na temat różnorodności współczesnego kapitalizmu stosunkowo wcześnie, bo już w połowie lat 90-tych XX w.

Pionierską rolę w badaniach nad odradzającym się polskim kapitalizmem odegrali w szczególności socjolog Witold Morawski i ekonomista Jerzy Hausner. W 2000 roku Morawski uznał, że w Polsce ścierają się dwa nurty: *neokorporacyjny (negocjacyjny)* oraz *pluralistyczny*. W pierwszym okresie transformacji (do połowy lat 90-tych) główną rolę odgrywały neokorporacyjne negocjacje, w drugim zaczął dominować pluralizm. W odniesieniu do przyszłości napisał, że „zapewne, jak zwykle w Polsce, wyłoni się jakaś hybryda” [Morawski 2000, s. 224]. Z kolei Hausner definiował kształtujący się w naszym kraju ład jako „*postsocjalistyczny korporatyzm hamujący rozwój*” [Hausner, 1995]. Podobnie polski kapitalizm oceniała Wiesława Kozek, która określała go jako „słaby korporatyzm i ułomny pluralizm” [Kozek, 2003]. Politolog Jacek Sroka opisywał w swoich tekstach z lat dwutysięcznych polskie stosunki przemysłowe jako „niejednoznaczne, zdeorganizowane i hybrydowe”. Jego zdaniem w Polsce, podobnie jak w innych krajach postsocjalistycznych, miała zaznaczać się etatystyczna dominacja państwa w stosunkach przemysłowych. To dało mu podstawę do uznania, że dominujący w Polsce typ stosunków przemysłowych to „*etatyzm/chwiejny korporatyzm*” [Sroka 2007, s. 75]. Polscy badacze powszechnie podkreślali, że polski etatyzm to dominacja państwa słabego, przypominającego myrdalowski archetyp „miękkiego państwa” [Myrdal, 1968], które cechuje się niską efektywnością rządzenia i „*zinstytucjonalizowało nieodpowiedzialność*” (określenie J. Hausnera).

W ostatnich latach wyróżniającą się pracą w polskim piśmiennictwie poświęconym naturze wyłaniającego się postsocjalistycznego kapitalizmu jest książka Krzysztofa Jasińskiego [2013]. Zawiera ona wyniki szeroko zakrojonych, pogłębionych badań autora nad rozwojem kapitalizmu w Polsce w latach 1989-2012. Jasiński zaproponował określenie *model liberalny z elementami posocjalistycznego etatyizmu i neokorporatyzmu* [Jasiński, 2013]. Przeprowadził on swą analizę w jedenastu wymiarach, posługując się 36 zmiennymi. W tej części opracowania chcielibyśmy zwrócić uwagę szczególnie na cztery wymiary. Pierwszy z nich to „instytucje polityczne”, gdzie pojawiają się takie zmienne jak liberalna demokracja, niski poziom legitymizacji, słabe społeczeństwo obywatelskie, demokracja o niskiej jakości, dwuścieżkowy rozwój społeczny („Polska nowoczesna i Polska anachroniczna”). Drugi obszar dotyczy roli państwa, gdzie odnajdujemy takie cechy jak „miękkie państwo”, słabe mechanizmy koordynacji, względnie nieprzyjazne otoczenie instytucjonalne biznesu. Trzeci wymiar - „ład korporacyjny” - charakteryzuje się niedojrzałością wynikającą z wczesnej fazy rozwoju, uproszczonymi technikami

zarządzania w przedsiębiorstwach, autorytaryzmem i paternalizmem kadry zarządzającej i dominującą orientacją prorynkową. Czwarta kategoria to sfera stosunków przemysłowych obejmująca takie cechy jak hybrydowa konstrukcja złożona z elementów etatyzmu, pluralizmu i korporatyzmu, niski poziom instytucjonalizacji stosunków pracy, obumierający system reprezentacji interesów pracowniczych oraz słaba pozycja pracowników na rynku pracy (rynek pracy pracodawcy) a także wysoki stopień uelastycznienia i deregulacji tego rynku.

Znaczący wkład do dyskusji na temat kształtu i kierunków zmian postkomunistycznego kapitalizmu wniósł także inny czołowy przedstawiciel polskiej socjologii ekonomicznej, Juliusz Gardawski. W swych interdyscyplinarnych badaniach prowadził on w szczególności pogłębione analizy dialogu społecznego, stosunków przemysłowych i ewolucji instytucji rynku pracy w Polsce i innych krajach EŚW, w tym także w szerszej, międzynarodowej perspektywie porównawczej [Gardawski, 2015; Gardawski, Meardi i Molina, 2015].

W takiej szerokiej, międzynarodowej perspektywie porównawczej umiejscowił również swoje refleksje dotyczące możliwości wykorzystania standardowych ram metodologicznych w badaniach natury postsocjalistycznego kapitalizmu inny reprezentant polskiej socjologii, Michał Federowicz. W swojej monografii z 2004 roku [Federowicz, 2004] stwierdził on, że "szkoła różnorodności kapitalizmu skupia uwagę na centrach współczesnego kapitalizmu, ale też śledząc dynamikę konkurowania ich ze sobą i wewnętrznych przemian każdego z nich dostarcza języka dla 'spóźnialskich' (*late comers*), czyli krajów[...], które ze znacznym opóźnieniem dołączyły do grona krajów zaawansowanych gospodarczo".

Z grona polskich ekonomistów, poza Hausnerem, dużą wartość dodaną z interesującego nas w tym tekście punktu widzenia reprezentują także prace Tadeusza Kowalika, Jerzego Wilkina i Andrzeja Wojtyny. W prowadzonych przez nich badaniach ważne miejsce zajmują studia porównawcze nad kapitalizmem; starają się w nich rzucić nowe światło na silne i słabe strony określonych jego odmian [Kowalik, 2000; Wojtyna, 2005] oraz/lub poszukują sensownej alternatywy dla wyłaniającego się modelu kapitalizmu w Polsce [Kowalik, 1993; Wilkin, 1995].

Przy omawianiu polskiego wkładu do toczącej się dyskusji na temat natury i kształtu postsocjalistycznego kapitalizmu w krajach transformacji warto także wspomnieć o badaniach autorów niniejszego opracowania. Badania te, zainicjowane po roku 2010, początkowo sprowadzały się głównie do testów empirycznych lub prób zastosowań standardowych podejść VoC i DoC w warunkach byłych krajów socjalistycznych, ze szczególnym uwzględnieniem Europy Środkowo-Wschodniej. Powstałe w ich wyniku publikacje były poświęcone kapitalizmowi wyłaniającemu się w Polsce [Maszczyk 2013, 2015 i 2016; Borowski i Maszczyk, 2015] albo też w całej grupie krajów EŚW-11, w tym zwłaszcza w wybranych obszarach instytucjonalnych, takich jak np. system tworzenia wiedzy [Karbowski, 2017] czy rynek mieszkaniowy [Czeriak 2014, s.

34-36]. W innych badaniach autorzy podejmowali także problem wyzwań rozwojowych czy strategicznych w krajach EŚW analizowanych z perspektywy podejścia VoC/DoC [Rapacki, 2016]. Najszerszy zakres geograficzny miały badania zawierające ekonometryczną analizę roli instytucjonalnej przewagi komparatywnej jako czynnika wzrostu gospodarczego, które obejmowały wszystkie kraje członkowskie Unii Europejskiej [Próchniak, 2014]. Warto też wspomnieć, iż w swych najnowszych studiach porównawczych nad postsocjalistycznym kapitalizmem autorzy podjęli próbę metodologicznej emancypacji i zastosowania własnego podejścia i metod analizy [Próchniak i inni, 2016].

Na zakończenie tej części rozważań, w następnym punkcie dokonujemy podsumowania najważniejszych ustaleń z dokonanego przeglądu debaty naukowej na temat istoty i cech charakterystycznych powstającego w świecie postsocjalistycznym kapitalizmu.

4. Gdzie jesteśmy?

Nasze podsumowanie warto rozpocząć od jednej refleksji natury ogólnej. Patrząc z dzisiejszej perspektywy można mianowicie dojść do zastanawiającego wniosku, że - podejmując decyzję o zmianie ustroju - były kraje socjalistyczne wkroczyły na drogę prowadzącą od gospodarki centralnie planowanej do gospodarki rynkowej nie mając jasnej wizji punktu końcowego na tej drodze albo inaczej - docelowego kształtu (modelu) kapitalizmu, jaki zamierzały u siebie budować. Nawiązując do rozróżnienia dokonanego przez Heiduka i Rapackiego (2009) a także Myanta i Drahekoupila (2011), można zaryzykować stwierdzenie, iż w zdecydowanej większości (jeśli nie we wszystkich) tych krajów dokonywał się proces 'transformacji systemowej', tj. proces zmian bez wyraźnego określenia punktu końcowego, a nie 'przejścia' (*transition*), czyli ruchu w kierunku dobrze zdefiniowanego celu. Mimo niezaprzecznego postępu w podejmowaniu i wdrażaniu reform strukturalnych oraz budowie instytucjonalnej infrastruktury rynku w tych krajach, uprawniona wydaje się hipoteza, iż osiągnięte dotąd wyniki na drodze prowadzącej od 'planu do rynku' okazały się bardzo zróżnicowane w poszczególnych krajach transformacji a jednocześnie odmienne od wzorców istniejących w rozwiniętych gospodarkach rynkowych (Myant i Drahekoupil, 2011; Próchniak i inni, 2016).

Wniosek ten zdaje się dobrze korespondować z najważniejszymi ustaleniami wynikającymi z dokonanego w tej pracy przeglądu stanu badań nad wyłaniającym się kapitalizmem w byłych krajach socjalistycznych, ze szczególnym uwzględnieniem gospodarek państw EŚW. Ustalenia te można podsumować następująco.

Po pierwsze, nie powinno być niespodzianką, iż po ponad 25 latach transformacji ustrojowej w analizowanych krajach nie uformował się jeden wspólny typ postsocjalistycznego kapitalizmu, nawet w stosunkowo homogenicznej grupie państw EŚW. Wniosek ten wydaje się spójny - poza

jednym wyjątkiem [Farkas, 2011] - z wynikami wszystkich dotychczasowych badań porównawczych nad kapitalizmem, niezależnie od przyjętych ram analitycznych i zastosowanej metodologii, tj. zarówno w przypadku podejść standardowych, jak i niestandardowych.

Po drugie, w trajektoriach zmian instytucjonalnych w byłych krajach socjalistycznych po 1990 roku, w tym także w państwach EŚW-11, można dostrzec znamiona zarówno konwergencji, jak i dywergencji. Tendencja do instytucjonalnej dywergencji wystąpiła zwłaszcza w obrębie całej zbiorowości krajów transformacji, chociaż pewne jej przejawy pojawiły się także w relacji kraje transformacji - stanowiące punkt odniesienia rozwinięte gospodarki rynkowe w Europie Zachodniej.

Po trzecie, patrząc od strony osiągniętych wyników, należy wskazać na co najmniej dwie interesujące osobliwości, wspólne dla wyłaniającego się postsocjalistycznego kapitalizmu. Przede wszystkim warto zwrócić uwagę na jego *instytucjonalną niejednoznaczność*, która polega na braku bądź niepełnej komplementarności wewnątrz poszczególnych obszarów instytucjonalnych oraz pomiędzy tymi obszarami (zgodnie z podejściem przyjętym przez Amable'a). Równocześnie kapitalizm powstający w świecie postsocjalistycznym wykazuje silne symptomy *hybrydowości* albo inaczej - niejednorodność architektury instytucjonalnej stanowiącej mieszankę elementów różnych modeli czy też odmian kapitalizmu współistniejących w tym samym kraju. Taki wzorzec zdaje się obowiązywać nawet w grupie krajów EŚW-11 mających stosunkowo dobrze rozwinięte instytucje.

Po czwarte, w toczącej się dyskusji w ramach omawianego tu nurtu badań porównawczych nad powstającym w świecie postsocjalistycznym kapitalizmem sporo uwagi poświęcono też wyjaśnieniu możliwych przyczyn ustaleń badawczych omówionych w trzech poprzednich akapitach. Jak wynika z dokonanego w tym opracowaniu przeglądu badań, w dyskusji tej za najistotniejsze uznano w szczególności trzy kategorie zmiennych wyjaśniających:

- odmienne trajektorie rozwojowe przed 1990 rokiem, w tym w szczególności różne modele socjalizmu istniejące w poszczególnych krajach lub ich grupach (np. silnie scentralizowany model gospodarki nakazowej w stylu sowieckim, socjalistyczna gospodarka oparta na samorządzie pracowniczym w Jugosławii, socjalizm rynkowy na Węgrzech czy też model mieszany w Polsce z dominującym udziałem własności prywatnej w rolnictwie i relatywnie najszerszym otwarciem kraju na Zachód),
- zależność ścieżkową czy szerzej - znaczną zależność od, specyficznych dla każdego kraju, czynników wewnętrznych jako kluczowej zmiennej wyjaśniającej daleko idące odmienności 'matrycy instytucjonalnej' w grupie byłych krajów socjalistycznych na ich drodze do kapitalizmu; szczególną (choć malejącą z upływem czasu) rolę odgrywały tu warunki początkowe transformacji systemowej i trwałość oraz inercja spuścizny po gospodarce nakazowej (zwłaszcza w jej wymiarze aksjologicznym, mentalnym i behawioralnym),

- czynniki zewnętrzne, w tym tzw. 'kotwica integracyjna' (perspektywy przystąpienia a następnie członkostwo w Unii Europejskiej) w przypadku państw EŚW-11; kategoria ta obejmuje również m.in. takie czynniki, jak miejsce danego kraju na peryferiach Unii Europejskiej, jego pozycja w relacji do globalnych sieci korporacji transnarodowych oraz siła presji wywieranej przez organizacje międzynarodowe (konsensus waszyngtoński), szczególnie na początkowych etapach transformacji ustrojowej.

5. Cechy specyficzne krajów posocjalistycznych a możliwości zastosowań standardowych podejść VoC/DoC

Jak wynika z przeprowadzonych w poprzednich punktach rozważań, były kraje socjalistyczne wykazują szereg cech specyficznych, które sprawiają, iż bezpośrednie zastosowanie standardowych ram koncepcyjnych i metodologicznych osadzonych w paradygmacie 'odmian (różnorodności) kapitalizmu' staje się co najmniej trudne, jeśli nie niemożliwe. Na szczególne podkreślenie zasługują następujące czynniki składające się na specyfikę tej grupy krajów.

Pierwsza trudność, która występuje ze szczególną ostrością w przypadku prób wykorzystania ram analitycznych wprowadzonych przez Halla i Soskice'a [2001], sprowadza się do wyboru właściwej zmiennej zależnej pozwalającej wyjaśnić osiągnięte przez kraje transformacji wyniki gospodarcze w ujęciu porównawczym, jako funkcję wykazywanej przez nie "instytucjonalnej przewagi komparatywnej". W standardowym ujęciu VoC, zmienną zależną jest zdolność danego kraju do osiągnięcia czołowej pozycji w świecie w jakiejś dziedzinie działalności gospodarczej (gałęzi, branży, grupie produktów) w wyniku zastosowania radykalnej innowacji. Jak dotąd, żaden kraj transformacji nie osiągnął jeszcze takiej pozycji, co może sugerować, iż dla tej grupy gospodarek potrzebna jest inna, bardziej adekwatna zmienna zależna [Myant i Drahokoupil, 2011].

Druga trudność związana jest z wyborem właściwej zmiennej niezależnej. W odróżnieniu bowiem od wysoko rozwiniętych państw kapitalistycznego Zachodu, gdzie o sposobach zachowań podmiotów ekonomicznych decydują przede wszystkim instytucje formalne albo inaczej - formalne reguły gry [North, 1990], w krajach postsocjalistycznych występuje znaczny rozstęp pomiędzy instytucjami formalnymi i nieformalnymi, z silnym przechyłem w kierunku tych drugich. Sprawia to, że być może zmienną niezależną albo inaczej - źródła 'instytucjonalnej przewagi komparatywnej' w tych krajach powinno się zdefiniować inaczej niż w rozwiniętych krajach zachodnich cechujących się dojrzałymi i dobrze osadzonymi w panującym systemie aksjologicznym instytucjami.

Trzeci problem polega na tym, że instytucje nie są jedyną determinantą trajektorii rozwojowych w krajach przechodzących transformację systemową – są one często warunkiem koniecznym, ale nie zawsze wystarczającym. W warunkach przełomowych zmian ustrojowych

równie istotną rolę współ-determinującą mogą odgrywać inne czynniki, takie jak możliwości rozwoju prywatnej przedsiębiorczości oraz kształt systemów zabezpieczenia społecznego [Myant i Drahoukoupil, 2011] a także wykazująca silną inercję spuścizna po gospodarce centralnie planowanej.

Czwarta trudność związana z bezrefleksyjnym stosowaniem podejść typu VoC/DoC w odniesieniu do krajów transformacji wynika z przyjętego w nich fundamentalnego założenia długookresowej ciągłości i stabilności instytucji istniejących w rozwiniętych gospodarkach kapitalistycznych. Jednak w odróżnieniu od tych ostatnich, proces transformacji systemowej implikuje wysoki stopień nieciągłości i zmienności architektury instytucjonalnej w byłych krajach socjalistycznych. Nie jest łatwo w związku z tym przewidzieć, które cechy tej architektury powstającej i ewoluującej w tych krajach mają atrybuty trwałości, a które pojawiły się tylko przejściowo.

Piątym czynnikiem decydującym o specyfice byłych krajów socjalistycznych jest względne zacofanie gospodarcze i występowanie licznych deficytów rozwojowych, które są przedmiotem pogłębionej refleksji w polskiej socjologii [m.in. Jasiński, 2012]. Oprócz najczęściej wskazywanego dystansu gospodarczego, jednym z najważniejszych przejawów tych deficytów jest *brak kompetencji cywilizacyjnych* [Sztompka, 1993; 2005]. Zdaniem Sztompki, deficyt tego rodzaju utrudnia działania nowych instytucji i deformuje charakter więzi społecznych - ze względu na wytwarzanie będących dziedzictwem przeszłości negatywnych nastrojów, frustracji, apatii, niskiego poziomu zaufania i lojalności.

Mając na uwadze omówione wyżej osobliwości ścieżek rozwojowych krajów postsocjalistycznych, wynikające m.in. z bezprecedensowego historycznie procesu transformacji systemowej i wiążące się z tym trudności z bezpośrednim zastosowaniem standardowych ram analitycznych VoC/DoC w warunkach tych krajów, warto podjąć próbę odpowiedniego dostosowania tych ram, tak aby lepiej odpowiadały one tym specyficznym warunkom (w tym osobliwościom ich 'matrycy instytucjonalnej'). W następnym punkcie przedstawiamy zarys takich zmodyfikowanych ram analitycznych, które powinny umożliwić bardziej precyzyjny opis architektury instytucjonalnej w krajach postsocjalistycznych i dokładniejsze uchwycenie ich specyfiki, a tym samym dostarczyć przesłanki klasyfikacji odmian kapitalizmu powstającego w Europie Środkowo-Wschodniej.

6. Uwagi końcowe

W przedstawianym przez nas podejściu badawczym w punkcie wyjścia przyjmujemy co do samej zasady ramy analityczne zaproponowane przez Amable'a [2003], ale proponujemy wprowadzenie do nich istotnych modyfikacji, uzupełnień i rozszerzeń. W naszym przekonaniu, w porównaniu z

ujęciami konkurencyjnymi, które omówiliśmy wcześniej w tym opracowaniu, koncepcja "różnorodności kapitalizmu" (DoC) jest najbardziej wszechstronna i obiecująca jako sposób podejścia badawczego w analizie porównawczej odmian/modeli kapitalizmu. Pozwala ona uchwycić najważniejsze cechy architektury instytucjonalnej w pięciu powiązanych ze sobą obszarach oraz - co równie ważne - uwypukla znaczenie komplementarności instytucjonalnych jako kluczowego czynnika decydującego o instytucjonalnej przewadze komparatywnej kraju.

Chociaż ramy koncepcyjne DoC zostały pierwotnie skonstruowane wyłącznie z myślą o ich wykorzystaniu w rozwiniętych gospodarkach zachodnich, to można argumentować, że dziś, ponad 15 lat od ich pierwszego zastosowania (na podstawie danych pochodzących z końca lat 1990-tych), kwestia ich przydatności w odniesieniu do najwyżej gospodarczo i instytucjonalnie rozwiniętych krajów postsocjalistycznych z Europy Środkowo-Wschodniej wygląda nieco inaczej. W ciągu ostatnich 28 lat w krajach EŚW-11 wystąpił proces realnej konwergencji dochodowej a także konwergencji instytucjonalnej w stosunku do Europy Zachodniej, który nabrał wyraźnego przyspieszenia po ich wejściu do Unii Europejskiej.⁹

Powyższe względy uzasadniają, w naszym przekonaniu, celowość podjęcia studiów porównawczych nad kapitalizmem powstającym w krajach EŚW-11 z wykorzystaniem zmodyfikowanego podejścia DoC, które pozwoliłoby uwzględnić osobliwości ich trajektorii rozwojowych oraz specyficzny charakter powstającej tam architektury instytucjonalnej. Najbardziej pożądane z tego punktu widzenia wydają się zwłaszcza następujące **modyfikacje i rozszerzenia**.

Po pierwsze, w odróżnieniu od oryginalnego badania Amable'a, które pozwoliło uzyskać statyczny obraz modeli kapitalizmu współistniejących w krajach rozwiniętego Zachodu w końcu lat 90-tych XX w., w proponowanym przez nas podejściu badawczym najsilniejszy nacisk powinien zostać położony na dynamikę architektury instytucjonalnej w krajach EŚW-11, co umożliwi uchwycenie procesu ewolucji kapitalizmu w tych krajach. Dlatego też baza danych stworzona na potrzeby takiego badania powinna obejmować szeregi czasowe odpowiednich wskaźników statystycznych (np. obejmując lata 2004-2016 a przynajmniej dwa krańce tego przedziału czasowego).

Drugie istotne rozszerzenie proponowanych ram analitycznych polegałoby na włączeniu do nich rynku mieszkaniowego jako szóstego kluczowego obszaru instytucjonalnego w zbiorze podstawowych kategorii badawczych. Globalny kryzys finansowy i gospodarczy rozpoczęty w 2008 r. wyraźnie unaocznili istnienie ścisłej zależności pomiędzy ogólnym stanem koniunktury w gospodarce a sytuacją na rynku mieszkaniowym, podobnie jak pomiędzy sytuacją na samym rynku mieszkaniowym i jego otoczeniem instytucjonalnym. Stanowi to silną przesłankę wniosku, iż rynek

⁹ Tendencję tę potwierdzają m.in. wyniki dwóch niedawno opublikowanych badań empirycznych - zob. Ahlborn, Ahrens i Schweickert [2016] oraz Rapacki [2016].

mieszkaniowy powinno się *explicite* włączyć do zmodyfikowanej agendy badań porównawczych nad kapitalizmem jako szósty istotny obszar instytucjonalny pozwalający bardziej precyzyjnie rozróżniać i klasyfikować odmiany/modele kapitalizmu występujące w krajach EŚW-11. W tym zakresie sugerujemy odwołanie się przede wszystkim do koncepcji odmian kapitalizmu mieszkaniowego wprowadzonej do obiegu naukowego przez Schwartza i Seabrooke'a (2009). Autorzy ci zaproponowali dwuwymiarową klasyfikację instytucji. W pierwszym z tych wymiarów kryterium klasyfikacji było oddziaływanie prowadzonej w poszczególnych krajach polityki mieszkaniowej na poziom komodyfikacji (utowarowienia) rynku mieszkaniowego. W drugim z kolei wymiarze podstawą ich klasyfikacji był wpływ polityki mieszkaniowej na skłonność gospodarstw domowych do zaciągania kredytów hipotecznych. Dla celów proponowanego przez nas programu badań wskazana byłaby również dalsza dekompozycja metody Schwartza i Seebrooke'a i wyodrębnienie pięciu grup instytucji: (i) regulacji oddziałujących na finansową dostępność nieruchomości; (ii) regulacji w zakresie instrumentów pozwalających na upłynnienie kapitału ulokowanego w nieruchomościach mieszkaniowych (*housing-equity-withdrawal instruments*); (iii) regulacji rynku najmu oddziałujących na relacje najemca-wynajmujący; (iv) dostępności mieszkań socjalnych; oraz (v) regulacji wpływających na elastyczność podaży mieszkań.

Po trzecie, bardzo ważną kwestią wymagającą rozwiązania w ramach zmodyfikowanego podejścia badawczego jest komplementarność pomiędzy 'głębokimi' czy też 'szeroko rozumianymi' instytucjami (np. sposób postrzegania roli rodziny i jednostki w społeczeństwie, akceptowalna skala rozpiętości dochodowych czy zakres interwencji państwa w gospodarce) a instytucjami ekonomicznymi *sensu stricto*. Pojęcie komplementarności instytucjonalnych pozwala również lepiej zrozumieć, dlaczego reformy instytucjonalne tak trudno jest przeprowadzić i dlaczego instytucje wykazują tak silną zależność ścieżkową (*path dependency*). Jeżeli pomiędzy instytucjami występuje silna komplementarność, warunkiem powodzenia reform jest dokonanie jednoczesnych zmian we wszystkich powiązanych ze sobą obszarach otoczenia instytucjonalnego gospodarki. W tym kontekście bardzo ważne jest także wyraźne rozróżnienie pomiędzy instytucjami formalnymi i nieformalnymi, jako że - inaczej niż w rozwiniętych gospodarkach rynkowych w krajach zachodnich - rola tych drugich w krajach postsocjalistycznych jest o wiele ważniejsza.

Wreszcie po czwarte, w części empirycznej proponowanej agendy badawczej wskazane byłoby - naszym zdaniem - zastosowanie bardziej złożonych i zaawansowanych metod ilościowych, w porównaniu z oryginalnym podejściem DoC. Można by je zastosować np. do pomiaru odległości instytucjonalnej pomiędzy krajami Europy Środkowo-Wschodniej a "idealno-typowymi" reprezentantami czterech modeli zachodnioeuropejskiego kapitalizmu wyłonionych przez Amable'a

(współczynniki/sześciokąty podobieństwa).¹⁰ Do dyspozycji są także znacznie bardziej złożone metody i narzędzia, które dają możliwość identyfikacji najważniejszych cech wspólnych oraz różnic pomiędzy "matrycą instytucjonalną" istniejącą w państwach EŚW-11 a modelami kapitalizmu w Europie Zachodniej, na podstawie bardziej rozbudowanego - w porównaniu z oryginalnym ujęciem DoC - zestawu wskaźników (obejmujących zarówno stronę "nakładów", jak i "wyników" architektury instytucjonalnej w krajach EŚW-11). Przykładem takiej metody jest analiza skupień w podprzestrzeniach za pomocą samouczącego się systemu maszynowego (*sub-space clustering machine-learning method* - Parsons i inni, 2004), która pozwala skonstruować złożony (kompozytowy) wskaźnik, składający się z sześciu sub-indeksów opisujących (syntezujących najważniejsze cechy) każdy z badanych obszarów instytucjonalnych. Obliczony wskaźnik kompozytowy może być podstawą wstępnej typologii modeli kapitalizmu występujących w krajach EŚW-11.

Bibliografia

- Ahlborn, M., Ahrens, J., Schweickert, R. [2016], *Large-scale transition of economic systems: Do CEECs converge towards Western prototypes?*, Discussion Papers, Center for European Governance and Economic Development Research, No. 280.
- Amable, B. [2003], *The Diversity of Modern Capitalism*, Oxford: Oxford University Press.
- Aoki, M. [1994], *The Contingent Governance of teams: Analysis of Institutional Complementarity*, "International Economic Review", 35, ss. 657–76.
- Åslund, A. [2002], *Building Capitalism. The Transformation of the Former Soviet Bloc*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Babos, P. [2010], *Varieties of capitalism in Central and Eastern Europe: measuring the coordination index of a national economy*, "SEER Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe", No. 4, ss. 439-458.
- Bohle, D., Greskovits, B. [2012], *Capitalist Diversity on Europe's Periphery*, Ithaca and London: Cornell University Press.
- Borowski J., Maszczyk P. [2015], *Globalny kryzys finansowy a ewolucja modelu kapitalizmu w Polsce*, w: "Modele ustroju społeczno-gospodarczego. Kontrowersje i dylematy", E. Mączyńska-Ziemacka (red.), Warszawa: Polskie Towarzystwo Ekonomiczne.
- Cardoso, F. H., Faletto, E. [1979], *Dependency and Development in Latin America*, Berkeley: University of California Press.
- Czerniak, A. [2014], *Wpływ cech społeczno-kulturowych społeczeństw na powstawanie baniek cenowych na rynku mieszkaniowym*. Rozprawa doktorska, Warszawa: Szkoła Główna Handlowa w Warszawie.
- Farkas, B. [2013], *Changing development prospects for the Central and Eastern European EU member states*, paper presented at the 2nd Annual SPERI Conference, University of Sheffield, United Kingdom, 1-3 July.

¹⁰ Metoda ta została już zastosowana w najnowszych badaniach przeprowadzonych przez zespół autorów - zob. m.in. Próchniak, Rapacki, Czerniak, Gardawski, Horbaczewska, Karbowski, Maszczyk i Towalski (2016).

- _____ [2011], *The Central and Eastern European model of capitalism*, "Post-Communist Economies", Vol. 23, No.1, March, ss. 15-34.
- Federowicz, M. [2004], *Różnorodność kapitalizmu. Instytucjonalizm i doświadczenie zmiany ustrojowej po komunizmie*, IFiS PAN, Warszawa.
- Gardawski, J. [2015], *20 Years of Social Dialogue in Poland*, w: "Studia Iuridica" vol. 60, Collective Labour Law, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Gardawski, J., Meardi, G., Molina, O. [2015], *The dynamics of tripartism in post-democratic transitions: comparative lessons from Spain and Poland*, "Business History", Vol. 57, no 3, 3 April, ss. 398-417(20), Routledge.
- Hall, P., Soskice D. [2001], *Varieties of Capitalism. The Institutional Foundations of Comparative Advantage*, Oxford: Oxford University Press.
- Hanson, P. [2007], *The Tasks Ahead in Comparative Economic Studies: What Should We Be Comparing?*, "Japanese Journal of Comparative Economics", vol. 44, no. 1, January.
- _____ [2006], *The European Union's Influence on the Development of Capitalism in Central Europe*, London, mimeo.
- Hausner, J. [1995], *Modele systemu reprezentacji interesów w społeczeństwach postsocjalistycznych*, w: J. Hausner (red.) "Studia nad systemem reprezentacji interesów", Kraków: Akademia Ekonomiczna.
- Hayek, F. A. [1967], *Notes on the Evolution of System of Rules of Conduct*, in: "Studies in Philosophy, Politics and Economics", Chicago: Chicago University Press.
- Heiduk, G., Rapacki, R. [2009], *The Road from Plan to Market: Comparing Poland and China*, in R. Frank and S. Burghart (eds.), "Driving Forces of Socialist Transformation: North Korea and the Experience of Europe and East Asia", Vienna: Praesens Verlag.
- Högselius, P. [2003], *Can East European Countries Innovate?*, paper presented at the Danish Research Unit for Industrial Dynamics Winter Conference, Aalborg, Denmark, January 16–18.
- Jasiecki, K. [2013], *Kapitalizm po polsku. Między modernizacją a peryferiami Unii Europejskiej*. Warszawa: Polska Akademia Nauk, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii.
- Karbowski, A. [2017], *Institutional underpinnings of the development of knowledge sub-systems in Central and Eastern Europe*. "Ekonomista" nr 1.
- King, L. P. [2007], *Central European Capitalism in Comparative Perspective*, in B. Hancké, M. Rhodes, M. Thatcher (eds.), "Beyond Varieties of Capitalism. Conflict, Contradictions, and Complementarities in the European Economy". Oxford: Oxford University Press.
- King, L. P., Szelenyi, I. [2005], *Post-Communist Economic Systems*, in N. J. Smelser, R. Swedberg (eds.), "The Handbook of Economic Sociology". Princeton: Princeton University Press.
- Knell, M., Srholec M. [2007], *Diverging Pathways in Central and Eastern Europe*, in D. Lane and M. Myant (eds.) "Varieties of Capitalism in Post-Communist Countries", Houndmills, Basingstoke: Palgrave MacMillan.
- _____ [2005], *Emerging Varieties of Capitalism in Central and Eastern Europe*, paper presented at the conference on Varieties of Capitalism, University of Paisley, 23–24 September.
- Kowalik, T. [2000], *Współczesne systemy ekonomiczne: powstanie, ewolucja, kryzys*. Warszawa: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Przedsiębiorczości i Zarządzania im. Leona Koźmińskiego.
- _____ [1993], *Can Poland Afford the Swedish Model?*, New York: Dissent.

- Kozek, W. [2003], *Czy wylania się model? Problem instytucjonalizacji zbiorowego przetargu w stosunkach pracy*, w: W. Kozek (red.), "Instytucjonalizacja stosunków pracy w Polsce", Warszawa: Scholar.
- Lane, D., Myant, M. (eds.) [2007], *Varieties of Capitalism in Post-Communist Countries*, Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Laudan, L. [1977], *Progress and its Problems*, London: Routledge and Kegan Paul.
- Maszczyk, P. (2016), *Institutional Changes and Their Impact on the Polish Economy from 2005 to 2015*, in M. Weresa (ed.), "Poland. Competitiveness Report 2016. The Role of Economic Policy and Institutions", Warsaw: Warsaw School of Economics.
- _____ [2015], *Ewolucja modelu kapitalizmu w Polsce*, "Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy", nr 41/2015, ss. 107-132.
- _____ [2013], *Polski model kapitalizmu: próba klasyfikacji i oceny*, w: "Ekonomia: teoria, historia, praktyka", I. Bludnik, M. Ratajczak, J. Wallusch (red.), Poznań: Wydawnictwo UE w Poznaniu.
- Morawski, W. [2000], *Socjologia ekonomiczna*, Warszawa: PWN.
- Myant, M., Drahekoupil J. [2011], *Transition Economies: Political Economy in Russia, Eastern Europe and Central Asia*, Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.
- Mykhnenko, V. [2007], *Strengths and Weaknesses of 'Weak' Coordination: Economic Institutions, Revealed Comparative Advantages, and Socio-Economic Performance of Mixed Market Economies in Poland and Ukraine*, in B. Hancké, M. Rhodes, M. Thatcher (eds.), "Beyond Varieties of Capitalism. Conflict, Contradictions, and Complementarities in the European Economy". Oxford: Oxford University Press.
- _____ [2005], *What Type of Capitalism in Eastern Europe? Institutional Structures, Revealed Comparative Advantage, and Performance of Poland and Ukraine*, Discussion Paper, no. 6, Centre for Public Policy and Regions, University of Glasgow, September.
- Myrdal, G. [1968], *Asian Drama. An Inquiry into the Poverty of Nations*, New York: Pantheon.
- North, D. [1990], *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, New York: Cambridge University Press.
- _____ [1989], *Institutional Change and Economic History*, "Journal of Institutional and Theoretical Economics", vol. 145, no. 1, ss. 238-245.
- Nölke, A., Horn, D. [2014], *Social Transformation and the Transition from Vocational Education to Work in Hungary: A Differences-in-differences Approach*, "European Sociological Review", first published online March 28, 2014 doi:10.1093/esr/jcu048.
- Nölke, A., Vliegthart A. [2009], *Enlarging the Varieties of Capitalism: The emergence of dependent market economies in East Central Europe*, "World Politics", 61 (4), pp. 670–702.
- Ost, D. [2011], *Illusory Corporatism Ten Years Later*, "Warsaw Forum of Economic Sociology", vol. 2, no 1(3), Spring.
- Ost, D. [2000], *Illusory Corporatism in Eastern Europe: Neoliberal Tripartism and Post-communist Class Identities*, "Politics and Society", 28/2000.
- Parsons, L., Haque, E., Liu, H. [2004], *Subspace Clustering for High Dimensional Data: A Review*, "ACM SIGKDD Explorations Newsletter - Special issue on learning from imbalanced datasets", 6 (1), ss. 90-105.
- Polanyi, K. [1957], *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*, Boston: Beacon Press.

- Próchniak, M. [2014], *Institutional Determinants of Income-Level Convergence in the European Union: Are Institutions Responsible for Divergence Tendencies of Some Countries?*, w: K. Opolski i J. Górski (red.), "Perspektywy i wyzwania integracji europejskiej", Warszawa: Uniwersytet Warszawski, Wydział Nauk Ekonomicznych, ss. 161-170.
- Próchniak, M., Rapacki, R., Gardawski, J., Czerniak, A., Horbaczewska, B., Karbowski, A., Maszczyk, P., Towalski, R. [2016], *The Emerging Varieties of Capitalism in CEE11 Countries - a Tentative Comparison with Western Europe*, "Warsaw Forum of Economic Sociology", No. 7:2(14) Autumn, ss. 7-70.
- Rapacki, R. [2016], *The Institutional Underpinnings of the Prospective Euro Adoption in Poland*, chapter 5 in Y. Koyama (ed.): "The Eurozone Enlargement: Prospect of New EU Member States for Euro Adoption". New York: Nova Science Publishers, ss. 65-86.
- _____ [2012], *Emerging varieties of capitalism in transition countries of East Central Europe and Central Asia*, chapter 5 in R. Rapacki and P. Maszczyk (eds.): "Varieties of Capitalism in Transition Countries", Warsaw: Warsaw School of Economics.
- Schwartz, M. H., Seabrooke, L. [2009], *The Politics of Housing Booms and Busts*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Sroka, J. [2007], *Stosunki przemysłowe i dialog społeczny w warunkach globalizacji i europeizacji*, w: J. Zarzeczny (red.) "Model społeczny zintegrowanej Europy. Nowe wyzwania i perspektywy", Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Szotmpka, P. [2005], *Socjologia zmian społecznych*, Kraków: Znak.
- _____ [1993], *Civilisational Incompetence. The Trap of Post-communist Societies*, "Zeitschrift für Soziologie", vol. 22, no. 2.
- Wilkin, J. [1995], *Jaki kapitalizm, jaka Polska?* Warszawa: Wydawnictwa Naukowe PWN.
- Wojtyna, A. [2005], *Alternatywne modele kapitalizmu*. "Gospodarka Narodowa", nr 9 (169).